سەردەمەی کە خەڵکی لەو ناوچانە خەریکی ئەستێرە و مانگ‌و رۆژ پەرستن بوون، ئیبراهیم لە (ئەمیلە) لە دایک بووە و کوری کەسیریش قسەی لەوانە کردوەو ئەو دەورە، دەورەی میهر: **میترا پەرستی بووە،** کە لە **سەردەمی ماد و بەرلە مادیش لەکوردەواری** و ئێرانی کەوناراداا، میترا پەرستی رۆژ باوبووە. بە قسەی (ئەنست رێنان) دین و ئایینێ ئەگەر مەسیحیەت بەری نە گرتبا، فرە بە پەلە و بەلەز دنیای دادەگرت. لە دایک بوونی ئیبراهیم چ لە (بەرزە یا لە ئور: ئاور) بوبێ، ئەو لەسەر زەوی و ئاخێ لە دایک بووگە، کە خەڵکی خەریکی میهر: **میترا پەرستی بون.** دیارە ئیبراهیم لە بەینە نەهرەین لە دایک بووە، چونکا ئەوێ شوێنێ بووە، پڕوتەژی لە ئەستیرە پەرستان و موعەبیران و خەڵکی کە، بۆرۆژ و مانگ‌و ئەستێرەو میهر میترا و خودایانێ‌تر عیبادەتیان کردوە و کڕنوشیان بردوە. جێی ورد بونەوەیە **(بەرزە) یا سەر زەوی بەرزە** کەلە مێروی کۆندا، یادی لێکراوە، (تئوفیلاکتوس سیوکا) کە لە سەردەمی سپاکێشی (موریسیوس) لە ساڵەکانی ٥٨٢ ـ ٦٠٤ زاینی، لەکاتی قسە کردن لە رێی‌وبانی **(دینەوەر)** بۆ سەرمەراغە، یادی (بەرزە)ی کردوە، کە لە شوێنی ئێستای **(بانە) یا سەقز،** دەچێ. بڕوانـنە ژمارەی ٣٨٨ حەوتەنامەی سیروان ساڵی ٨رۆژی ١٠ی پوشپەری ١٣٨٥ هەتاوی پەرەی ١٥ بەرێز کامل سەفەریان.

زۆر بەی تەفسیرزانان و تەفسیر نوسان بیروبڕوایان وایە کە ئەم ئایەتە: (.. الی قَوْمٍ أُولی بَأْسٍ شدید ـ ئایەتی ١٦ سورەی فەتح) لە پەسن و تاریفی ئازایی و نەبەزی‌و **بۆیری نەتەوەی کورد، نازڵ بووە.** بۆوێنە: تەفسیری روحولمەعانی نوسراوی پڕزانا سەیید مەحمود ئالوسی بەرگی ٢٥ چاپی ١٩٨٥ ز ـ چاپی ٤ پەرەی ١٠٤ تا ١٠٢ فەرمویەتی مەبەست لەو ئایەتە، نەتەوەی کوردە، کەبوێرو نەترس و ئازاو کۆڵنەدەرەو هەروا لەبن ئایەتەکەدا نوسیویەتی (و بالجملة اِنّ الأکرادَ مشهورٌ بالْبأْسِ الشدید...) و تەفسیری ئیبن کەسیر لە پێغەمبەرەوە، نەقڵی کردوە کە فەرمویەتی: «مەبەست لەو ئایەتە هۆزی کاڵەموین ـ ە کە بە (: بەرەز، باریز، بارزانی، بارزان، یا جەبەل باریز، بارجانی

بارزانی، بارجان، بارجانی ناوبراوە ـ بڕوانە بەرگی ٤ تەفسیری ئیبن کەسیر پەڕەی ٣٠٧ و کتێبی دانشنامەی جیهانی ئیسلام پیتی بێ جزوی ٢ چاپی ١٣٧١ تاران پەڕەی ٢٢٥ و کارنامەی ئەردەشیر بابەکان و کیسرەوی پەڕەی ٤٩ و صادق هیدایەت پەڕەی ٢٥ تا ٢٤ و کتێبی بە یانولئە ئیمە بەرگی ـ ١ ـ پەڕەی ٨٩ نوسراوی زینەلعابیدین محەمەد مەهدی. ئیبن مونزیرو موعجەم سەغیرو موعجەم کەبیر تەبەرانی و موسنەد ـ ی سەغیر ـ ی تەبەرانی و قاموس و دورەری مەنسور و... دەڵێن: ئایەتی ١٦ سورەی فەتح لە پەسنی نەتەوەی کورد، دایەو رایان گەیاندوە کە مەبەست لە (ئەلبارز) بارزانی ـ یەیانی کوردان و کوردانی عەجەم و ئەعرابی فارسە یعنی الاکراد و اکراد العجم واعراب القارس و ظاهر العطف ان اکراد العجم لیسوا من اعراب فارس و ظاهر اضافة الاکراد الی العجم یُشعِرْ بانَّ مِنَ الاکراد مایُقال لهم الاکراد العرب و لا نعرف هذا التقسیم و انما نعرف جیلا من الناس یقال لهم الاکراد من غیر اضافة الی عرب اوعجم و ئیبن خلکان نوسیویەتی: انّ الاکراد من نسل عمروبن مزیقابن عامر ماءالسماءِ و انهم وقعوا علی ارض العجم فسّموا الاکراد و قال الشاعر: لعمرک ما الاکراد ابناءَ فارس / و لکنّه کُرد بن عمرو بن عامر.

لە قاموسا و تراوە: کورد خێڵ و تایفەیێکن لە بەرەی مرۆ و کۆی کورد، ئەکراد ـ ە و با پیرە گەورەیان کوردە و عامیربە بیروورای زۆربەی نوسەران کوری شالح بن ئەرفخشذبن سام بن نوح ـ ە و تەبەرانی لە موسنەدی کەبیر و سەغیردا، لە **جابانی کوردیو** ئەبو بەسیر مەیمون **بن جابانی کوردی** حەدیس و فەرمودەی نەقڵ کردوە. بەراستی کورد، نەخشێ گرینگ و بەرچاویان هەبووە و هەیە لە خزمەت کردن بە زمان و فەرهەنگ و قورئان و ژیار و تەمەدونی ئیسلام، ئەوەیە، دەبێ بڵێین: ئیسلام قەرز دارو مەرهونی کوردە. کەئیبن خەلدون نوسیویەتی: «چوار کتێب بۆزانینە کانی ئیسلامی و قورئان، سەرچاوەن کە (نوادر یا الامالی و ادب الکاتب) نوسراوی ئیسماعیل قالّی دیار بەکری کورد و ئیبن قوتەیبەی کوردی لای کرماشانە (بڕوانە پەرەی ١١٧٥ بەرگی ٢ **بەرکولّی کوری خەلدون** چاپی

١٣٦٢ تاران تەرجەمە بە فارسی و تاریخی علومی ئیسلامی نوسراوی دوکتور جەلال هومایی ئوستادی زانکۆی تاران پەڕەی ١٥٣ چاپی ١٣٦٦ تاران کە (شەپۆل) ئەمەی د جەلال هومای لە زانکۆی تاران بە زانینخوازان، بە دەرس وتوتەوە و هەروا **ئیمام محەمەد غەزالی** فەرمویەتی: «زمان و فەرهەنگی ئیسلامی لەسەر ٤ کۆڵەکە دانراوە کە ٣ لەوانە زانایانی مەڵبەندی ئامێد: دیار بەکرو زانایانی شارەزور و هەڵەبجەیە، هەڵەبجەی سوتا و هیروشیمای کوردستان و زانایانی دینەوەر ـ ی **لای کرماشان، کەکوردن**، لە پاشان ئمیام غەزالی فەرمویەتی ئەگەر، زانایانی ئەو ٣ ناوچە کوردنشینانە نەبوایێ زمان و فەرهەنگی ئیسلامی ئاوا قەوام و دەوامی نەدەبو و تەفسیری ئیبنی کەسیر هەروا لەبن ئایەی ٦٨ و ٦٩ سورەی تەنبیا کە فەرمویەتی: [... قالوا حَرِّ قُوهُ: یانی خەزرەتی ئیبراهیم بسوتنن... قُلْنا یا نارکونی بَرْداً و سلاماً علی ابراهیم ٦٩ ـ کوری کەسیر نوسیویەتی: یانی: پیاوێ لە کوردان وتویەتی: ئیبراهیم بسوتێنن و تەفسیری صاوی لەسەر جەلالەین بەرگی ٣ چاپی مەکتەبەی ئیسلامی پەڕەی ٨١ دەڵێ: مەبەست لە(حَرِّقُوهُ...) ئەندامانی هەیئەت رەئیسەی موحاکەمەکارانی ئیبراهیمە، ئیبراهیم بسوتێنن. کە یەکێ لەوانە نمروز، بن کەنعان بن سنجاریب بن نمروز بن کوس ـ ە کەناوی هینوب و حەزرەتی ئیبراهیم ـ ی لە ئاوایی کۆیێ بەندوزیندانی کردبوولە دواییدا بە مەنجەنیق ئیبراهیمیان، تورِ هەڵدایە، نێو ئاگرو زۆربەی تەفسیرزانان (واستوت علی‌الجودی، ئایەتی ٤٠٤ سورەی هود، جودی چیاوکێفی گوتی کوردی یە، کە لە ناوچەی ماردینی کوردستاندایە، کە چیای ئاگرێ یە (بڕوانـنە ئـەعلامی قـورئانی دوکـتور خـەزایـیلی، مـوفرەداتـی قـورئان حـمیص، روحولمەعانی، مەجمەعولبەیان، تەفسیری قورتوبی، ئەبولفەتح رازی، تەبەری، محەمەد حوسین مەحمود شیخی هیندوکتیبی دین و ئەدەب بەرگی ٢ پەرەی ١٦٨ تا ١٧٨ بە زمانی کوردی نوسراوی (شەپۆل). تەبەری لە تاریخی ئومەمو سلوکدا و لە جامیعی بەیان، لە تەفسیری قورئاندا، بیرورای وایە کە رجلٌ من اعراب فارس، **پیاوێ لەکوردەکان بووە** کە ئیبراهیمی خستوتە نێو ئاگرو هەروا، رای گەیاندوە کە ناوی ئەو پیاوە (هیزن)

بووەو لە**کوردەکان** بووە. (بڕوانە تەفسیر ـ ی جامیعی بەیان... بەرگی ١٢ پەڕەی ١٦٥ هەر ئەویٚ و تاریخی ئومەم و ملوك، ئەوەی دوپاتە کردوٚتەوە و بە (هیزن) ناوی بردوە (بەرگی ـ ١ ـ پەڕەی ١٦٨ هەرئەویٚ). عن ابن عمر (ر) جلُ من اعراب العجم یرید **الاکراد** (بڕوانە تەفسیری کە شاف بەرگی ٢ پەڕەی ٤٩ و تەفسیری روٚحی بەیان بەرگی ٥ پەڕەی ٤٩٦، فەرمویانە: (ان الذی اشاره باحراقه رجل من اعراب العجم **یعنی الاکراد**). تەفسیر خازین لەبن ئەو ئایەتەدا بە دورودریٚژی قسەی کردوەو تەفسیری بەیزاویش لە بن ئایەتی (حرقوه...) دانو سیویەتی: پیاویك بوو لە**کوردەکان** و ناوی (هیون) بو (خسف بەالارض و قیل نمروز). کوڕی کەسیر لە قیسەسی ئەنبیا، رای گەیاندوە کە**کوردەکان مەنجەنیقیان سازداوە و ئیبراهیمیان** پییٚ فریٚدا وەتە نیٚو ئاگرو ئەو مروٚیەی کە بوٚیە کە مجار مەنجەنیقی سازداوە و ئیبراهیمی پییٚ خستوٚتە، نیٚو ئاگر، بەبە (هیزن) ناوبراوە. عەبدوللاّبن محەمەد بەغەوی (: فەرا) کە لە ٣١٧ مانگی لە مەروٚ مردوە بە نەقلٚ لە کوری عومەر ـ ی خەلیفەی دوەم لەبن ئایەتی (حرقوه) دا و تویەتی (ان الذی قال هذا **رجلٌ من الاکراد و ناوی (هیزن)** ە و هەروا و تویەتی: ئەوکارە ساتەلە (کوٚییٚ) رویداوە.

ـ لە کتیبی بەیا نولئەئیمە بەرگی ١ پەڕەی ٥٣٥ دا نوسراوە لە خودبەی ئیمام عەلیدا هاتووە: [وارتفع علم العمالیق **فی کوردستان**، و عقدت الرایة لعمالیق الکرد، و ویل لبغدادبین من سیوف الاکراد]، لە کتیبی بەیانی ئەئیمە بەرگی ١ چاپی ١٩٨٨ ز ـ دا لە باسی ناسخ و مەنسوخدا ئەم قسانە هەیە: (فی الاخبار عن الاکراد البارزین: بارزانی و اندرحارهم و ارتفاع علم العلم الاکراد الآخرین قبل قیام... فی کوردستان و محیٚدین عەرەبی لە مەنزومە یە کدا فەرمویەتی: **ان الاکراد یملکون البغداد** و ساحتها الی خریسان (قلیسان ـ سلیٚمانی، سەرچنار شاربان: سەعدیە، خەلیٚسان: دیالە نیٚوان خانەقین و مەندەلی و...

کورد: کوردی، کوردستان: تورو دانگین J. C. Thureau Daangin لە سەردوتیکە

بەردی ئاستانە، لە عەهد ـ ی سومێری لە ساڵی ٢٠٠٠ی بەرلەزاین ناوی وڵاتی Kar-da-Kaی خوێندوێتەوە، ئەم مەڵبەندە **جیرانی خەڵکی «سو»** SU دابووە. سو ـ کان بە قسەی دەریوەر Driver لە باشوری **دەریاچەی وان بون**. هەزار ساڵ دوای ئەوە (تیکلات پیلسر) دژی هۆزی کورتی Kur-ti-e لە چیاکانی ئازو Azu کە «دەریوەر» ئەوە بە بەشێ لە (ساسون Sasun)ی تازە، دەزانێ، جەنگی کردوە. گزنفون لە کاتی گەرانەوەی دەهەزار سوارەی «یونانی» [٤٠١ – ٤٠٠ بەرلەزاین) ناوی **نەتەوەی کوردی** Karsouxol کە نیشتمانی ئەوان تا خورهەڵاتی کنتریتس (Bohtan) Kentrites دەروێیی ناو بردوە و باسی لە کورد، کردوە. (ئەعلامی فەرهەنگی موعین ج ٦ پەرەی ١٥٥٧ چاپی ٦٢ ئەمیرکەبیر تاران. کورداوا دیێیەکە، لە دیهستانی جێی، لە ٧ کیلومیتری خورهەڵاتی ئیسفەهان دایە ـ کوردان، گوندێکە لە **دیهستانی** بەرەغانی کەرەج دایە. کورد خورد، گوندێکە لە ٣٩ کیلومیتر شاری مەلایەردایە. کوردکوی، یەکێ لە بەشەکانی گورکانە لە نێوان بەشی بەندەری گەزوناوەندی گورکان دایە. کوردو: فەرانسەوی: قورتوبە ـ کوردو: گەنزالودو = فەرانسەوی ژەنرالی ئیسپانیایی، کە لە ١٥١٥ی زاینی مردوە.

کوردوبا: قورتوبە ـ کوردوچین، کچێ، کە لە ٧٢٩ی مانگی لە شیراز حاکم بووە و زۆریش کاری ئاوەدانی کردوە ـ کوردون وڵاتێکە لە بەشی باکوری کوردستان ـ کوردەمەهین گوندێکە لە ٦ کیلومیتری باکوری سەراب دایە. ـ کوردی: زمانی کوردی. کوردیان، یەکێ لە بەشەکانی جەهرومە. کە هۆزی کوردی (شولی) لە لای جەهروم فرەن. ـ کوردیچاڵ، کە کوردی زەندن، گوندێکە لە ٦ کیلومیتر خۆرهەڵاتی حەسەن کێف ـ کەلاردەشت نەو شاری مازندەران ـ کوردیە. کوردستان: گوندێکە لە ١٢ کیلومیتری خۆراوای بیهبەهان کە ٢ دێن، کوردستانی سەرو، خوارو، ئاوێکیش کە بە بەر ئەودیەدا دێ و دەروا، هەربەناوی کوردستان ناو دەبرێ.

لە ٢١٥٠ تا ١٧٥٠ بەرلە زاین. بۆ ماوەی سێ (٣) سەدە، خەڵکی لەو ناوەدا و لە کەنعاندا خەریکی کۆچەڵەکۆچ بون و لە ساڵی ١٩٠٠ بەرلەزایین ئیبراهیم لە (ئور)ەوە

چۆتە فەلەستین (: فەلەئەستێن) ئەم بیرورایە، ئەوەی **دەیسەلمێنێ کە کورد**، لەو، سەردەمەی‌دا، حوزوری بووە، هەروا دەورەی بگرەو بەردەی (هەکسوس) ەکان: (کاسیان) بووە لە نێو دوڕواندا **کاسیان**، چەندین جار هێرشیان بردوٚتە، سەر باشوری دەجلە: (تیکلاو) و فورات (فرەهات، بەخوٚرهات) و دوای ماوەیێ کە بارگە و بنەیان لەوێ دانا، جالە وێوە لە حیجازو عەرەبستانەوە، **خوٚیان گەیاندوٚتە میسرو سەڵتەنەت و پاشاییێ فرە گەورە و بە شان و شکوٚەی لە ولاٚتی میسر** دامەزراند. [**ویلیام لین وسترمان**] بە لەبەر چاوگرتنی ئەوەی کە **نەتەوەی کورد** لە ٢٤٠٠ ساڵ بەرلەزایین یانی ٤٤٠٠ ساڵ بەرلەمرۆ چیغ و چادرنشین و دارای وارگە و زوٚم و سیماڵو دەواربون، ئاوا بیرورای خوٚی سەبارەت بە نەتەوەی **کورد، راگەیاندوە** و دەنوسێ: [**نەتەوەی کورد** بەراستی رەگەزو ریشەیێ پاکو وبێ گەردی هەیە و لەوەدا، وەپێش رەگەزی ئوروپایی کەوتونو هەروا یەکێ لە روٚژ هەلاٚت ناسانی روٚژاوایی بەناوی (: تورو دانگین) لە روی ٢ بەردی ئاستانە ـ ی دەورەی سوٚمێری) کە دەگەرێتەوە بو (٣٠٠٠ هەزار) ساڵ بەر لەدایک بوونی عیسا مەسیح، لە سەرئەو بەردانە، ناوی (**کوردکا**)ی خوێندوٚتەو ئەو ٢ بەردەیشی لە نێو خاکی ژیانی خەلکی (ئوٚر) و سەر زەوی حەزرەتی ئیبراهیم، پەیدا کردوە. ئەو مروٚیانەی کە لە دەق و ئاسەواری سومێریشدا لە هەموشوێنێ بە (کاردیکا) بێشک دەبێ هەرئەو (کاسیان)ە بوبن کە قسەیان لێکراو **کاسیانیش بەباوکاڵو باپیرانی کورد، دانراون** و مێژوزانان ئەوەیان بە ئاشکرا راگەیاندوە. یەکێ لە شوێنەواری ئەوان (**کوێی**) و (زیگوٚرات)ە کە عەرەب بە ناوی سازدەرانیەوە بە (زی کورد: زیگورات) ناوی دەبەن. مێژوی عەرەب دەڵێ: ناوی دایکی ئیبراهیم، (ئوشا) بووە و **ناوی (ئوشا)** لەبن ناوی خودایانی مەوجود **لە گاتا: گازە** ـ کان‌دا، هاتووە.

هەندێ لە تەفسیر نوسانی عەرەب لایان وایە واژەی **(ئازەر) کوردی** فارسی‌یە (دیارە (ئازەر، ئاتر، ئاگر، ئاور، ئاتەش، ئەرتەش) لە ریشەو رەگاژوی **ئاتر ـ ی کوردی**، سازدراون و مێژویش دەڵێ: **ئاتروٚپات ـ ی کوردی ماد**. لە راست داگیر کەرانی

ئیسکەندەرو ئیسکە ندەریان ڕاپەری و ئەو ناوچانەی کە ئەمرۆ بە ئازربایجان ناو دارن و ناوچەگەلێ پان و بەرین تر لە ئازربایجانی، لەبن چرنوکی ئەوان دەرهێنا و ئازادی کردو ژیانێ پڕلە خیرو بەرەکەت و شادی و خۆشی بۆ خەڵکەکەی دابین کردو خەڵکەکەیش بەشوکرانەو بە شانازی ئەو، تەواوی ئەو ناوچانەیان بە **ناوی ئەوسەرداره ماد ـ ەکوردە**، بە (ئاترو پاتان) ناونا، یانی (ئەلف و نونی نیشانەی نیسبەتیان) بۆداناو لە دواییدا، کە عەرەب کوردستان و ئاترو پاتانی داگیر کرد، ناوەکەی کردە ـ ئازربایجان)، باشە بزانین لەو واژە و ناوە کوردیانە، فرە بە ئاشکرا، دەردەکەوێ کە ئیبراهیم کوردو کوردزادە بووە. کورد فەرمویەتی: [نان ئەو نانە ئەمرۆ ئێستا لە خوانە]، **بەلام حەقیقەتی مێژو دڵ و دەرون خۆشکەرە** (شەپۆل).

سەرزەوی مەدیەن کە بە بان بەستینی دەریای ئەحمەر (: زەریای سور) و ئۆردون، دادەنرێ بەزوانی یونانیان، بەسەرزەوی کوردەواری و کوردستان، دانریاوە، یانی وارگە و نشینگەیێ کە ئیبراهیم بە ناچار لەوێ کۆچ و کۆچباری کردوە.

ـ لە تاریخی ـ عەرەب و یەهود، بەگشتی لە بوونی ئیبراهیم بە ٢٠٠٠ تا ١٥٠٠٠ ساڵ بەلە زایین، دانراوە و ئەوەیش **لەگەڵ هێرشی کاسیان لە زاگرۆسەوە** بۆبان بەستێی باشوری دەجلە و سەرزەوی شنعار، دروست بەرامبەری دەکا.

ـ زەردەشتیان، «ئاورام» بە زەردەشتی سێوەم، دەزانن، کە لە ڕاستیدا، ئیبرام یا ئیبراهیم ـ ی عبریە کە کورد بە (بلە) ناوی دەبا.

ـ قورئانیش دەڵێ (ماکان اِبراهیم یَهُودیّاً و لانَصْرانیّاً...) سورەی ئالی عیمران ئایەتی ٦٧. یانی ئیبراهیم بەرگەز یەهودی نیەو لە ئایەتی ـ ئایەتی ٤ سورەی ئیبراهیم (وما ارسلنا من رسولٍ الا بِلسانِ قومهِ)یش جوان دەردەکەوێ، کە ئیبراهیم لە کوردەواریدا، هەڵکەوتووەو **بەزمانی کوردانی مادوماننا وگوتی و ئورارتۆ**، قسەی کردوە.

ـ هیچ گومان لەوەدانیە کە کوردان لە سپای نمرود، بە شدار بوون.

ـ مێژوزانان لایان وایە نمرود کوڕی کوش یا کوس بووە، کە لەگەڵ واژەی کاسیان،

هاوریشەیە و بەواتای کەسێکە، ناروا، کەس: کاس.

کوردستان سەرزەوی یەکە، لە ئاسیای خوراوادایە. واژەی کوردستان بۆیە کەمجار، بە رەسمی لە رۆژگاری سەلجوقیان لە نوسینگەی حوکومەت دا، نوسراوە، لە ئێران بەسنەو پارێزگەی سنە، کوردستان دەوترێ، حەمدوللا موستەوفی سنوری کوردستانی بە عیراقی عەرەب، خوزستان، عیراقی عەجەم، ئازربایجان، دیار بەکرو ئەم ١٦ ولاتەیشی بە بەشێ لە کوردستان داناوە: ئالانی، ئەلیشتەر، بەهار، خەفتیان، دەربەندی تاج‌خاتون، دەربەندی زەنگی، دزبیل، دینەوەر، سولتان ئاوای چەمچەمال، شارەزور، کرماشان «قرماسان» کرند وخوشان، کنگور (قصراللصوص یاگەنگاوەر) ماهیدەشت هەرسین و وستام. ـ کوردانی ئەییوبی، سەرزنجیرەی ئەم بنەماڵە صەلاحەدین یوسف بن نەجمەدین ـ ە، کە ئەم بنەماڵە ٥٦٧ تا ٦٤٨ی مانگی لەمیسرو شامات و فەلەستین و کوردستان: مەڵبەندی بەشی سەروی دەجلە و فورات حوکومەتیان کردوە، کە صەلاحەدین دەوڵەتی فاتمی میسری لابردو خۆی بووە پاشای ئەو ناوە [٥٦٧ ـ ٥٨٩ی مانگی] وجەنگی صەلاحەدین لە راوانی فەلەکان لەجەنگی خاجداراندا، مەشهورەو زۆر ئازایانە و پیاوانە ئاوقەی هێرشکاران بووە و **سولتان صەلاحەدین کوردایەتی کردوەوکوردلە دەورانی ئەوزاتەداگولی کردوە و ئەو هەموەزاناو قازی و ئەمیرو پاشاو وەزیر و مێشروزان و سیاسەت زانو عالم و خواناس و عارفانە لەبن سێبەری پڕ میهر و زاناپەروەری ئەوزاتە، سەریان هەڵداوەو بۆنەتە هۆی فەخروشانازی بۆ دنیای عیلم و زانین، یەکێ لەخزمەتەکانی کوردوکوردایەتی کردنی سولتانی کورد، بە نەتەوەی کورد، ئەوەیە.**

کورد عەلی، رامیار، زانا و نوسەر، وەزیری فێرکردن و بارهێنانی سوریە و ئەندامی عیلمی مەجمعی عەرەبی شای میسرو سەروکی عیلمی دیمەشق بووە [١٨٧٦ وەفات ١٩٥٣ ی زاین] نوسراوەکانی: خطط شام، تاریخ احمدبن طولون، و فەلاسیفەی ئیسلام (شەپۆل).

← ١- ڕێبازی گرشەی کوردستان

٢- ئەلف و بیێ بژار کراوی کوردی بەکوردی و پارسی وە هەروا نیشان دان بە وێنەو ڕەنگ.

٣- ژن لە ئیسلاما. ٤-گۆران. ٥-کاروکردەوە. ٦- نەورۆز. مانای گرشەی کوردستان. ٨- چیرۆکی نەچیرو نەچیرەوان. ٩- بانگە واز. لە ژمارەی (٢و٣) گرشەی کوردستاندا ئەم مەبەستانەی نوسیوە: ١- نو ما یەک لە مزگەوتی جامیعە یا دارالاحسانی شاری سنە. ٢- بانگەواز بۆ یەکیەتی. ٣- وَ مِنْ آیاتِهِ خَلْقُ السموات و الارض و اختلافُ السنتکم و الوانکم... ٤- زوان و ئەدەب. ٥- هەڵبەست و قسەی خۆش. ٦- سازو ئاوازی موسیقای کوردی. ٧- شیعرو هونەرو وێژاوەری. ٨- پەندو مەتەڵی کوردی. ٩- هەجیج داب و دەستوری با وی خەڵکی گوندی هەجیج... ١٠- کتێبی کۆزانی فەر هەنگی زمانی کوردی بەشی شوێنە واری باو لە کوردەواری‌داو مێژوی یا ژمارەی ٣ لە زنجیرە چاپەمەنیەکانی گۆڤاری گرشەی کوردستان.

ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارە (٤ و ٥) گۆڤاری گرشەی کوردستان دا چاپ کراون وەکو: تەفسیری ئایەی یا اَیّها الناس انّا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عندالله اتقیکم. ٢-کورتەیەک لە بارەی مێژوی نەتەوەی کورد. ٣- پەندو مەتەڵ یا ئەمسالی کوردی. ٤- زوانی هەڵبەست. ٥- وێژا وەری ٦- پەنجەی تار. ٧- هەورامان. ٨- ناودارانی نەتەوەی کورد: حاجی خەڵیفە مەلامحەمەد. ٩-کابان و ژیان.

و ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارەی ٦ گۆڤاری گرشەی کوردستان دا چاپ بون وەکو: ١- بەیت المقدس. ٢- بەشی ئایینی. ٣- حەق. ٤- زاڵ و کەژاڵ. ٥- چیرۆکی عەلی بەردە شانی. ٦- چیرۆکی ئەحمەد خان و وڕ وڕە. ٧- چاوی کەژاڵ - فقەاللّغة. ٨- هاو دەنگی و هاو ڕەنگی. وە ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارەی (٥ و ٧)ی گۆڤاری گرشەی کوردستانا چاپ بون وەکو: ١- یرید اللّه بکم الیسر و لایریدبکم العسر: لێکوڵینەوەی سیاسی. ٢- بەشی ئایینی ٣- ناسیاوی لە تەک بیجارا. ٤- پەند یا ئەمسالی کوردی. ٥- ناو دارانی نەتەوەی کورد - دارە مرواری یا خانم و خاتونی ناوداری کورد «کە لە ساڵەکانی ٦٤٨ کۆچی‌دا بە سەر

میسرو ولاّته موسوڵمان نیشینه کانا حوکمات و میرایه تی کردوه. به نه قڵ له: با وی کۆمه لاّیه تی و مێژ ویی چاپی نه ورۆزی ٥٨-١٣٥٧ هه تاوی نوسراوی شه پۆل نوسه ری ئه م گۆڤاره و دێرانه.

٦- صلاح الدین ایوبی. ٧- بەشی نامەی خوێنەران. ئەو مەبەستانەی وا له ژمارەی (٨ و ٧) گۆڤاری گر شەی کوردستانا چاپ بون وه کو: ١- وتاری ئاییني له بابەت ئایەتی ٣٦ سورەی بە رائەت ان عدة الشهور عندالله اثنا عشر شهرا ٢- چیرۆکی دو خوشکه هیوا و بێزار. ٣- بەشی نامەی و دیاری خوێنەران. ٤- چیرۆکی مینه کازەرد. ٥- فەهەنگیله. وه ئەو مەبەستانەی وا له ژماره ٩ی گۆڤاری گر شەی کوردستانا له ساڵی ١٩٨١ زاییني دا چاپ بون وه کو: ١- سەرەتای ڕۆژنامه گەری له کوردستانا. ٢- وتـا رێ له بـابەت ئـازاد بـونی خوێندن به کوردی له سوێنگەی هینانەوەی پەخشنا مەو ڕۆژنامەی اطلاعات ژماره ١٦٥٨٢ چاپی ١/٩/١٣٦٠ هه تاوی (شه پۆل).

زوانی هەڵبەست

ئەشێ ئەم ناوه بۆهەندێ کەس هۆی سەرسوڕمان بێت و ئەم پرسیاره له بیریـانابێ، بۆچی زوانی شیعر بێجگەلەم زوانەواپێی دەئاخوێن شتێتره؟ بۆئەوەی بـەم پرسییـاره وەلاّم بدەینەوە، ئەشێ له سەرەتاوه دوڕێگـای بـه کـار هێنـانی زوان کـەلەیه کـترجیـان، لیکیـان جیاکەینەوەو باش سرنجیان بدەین:

١- زوانی وتار:

زوانی وتار شتێکه بۆدابین کردنی پێوەندی لەناوتەك تەکی بەرەی یەك کـۆمەلاّ، ئەمەش بەهۆی بێژەو بێژه گەلەوه مانای جۆربەجۆرگەل کەواله بیریـایه، بیخـاته نـاومێشکی کەسانێ ترەوە.

زوانی نوسینیش بەوگشته جیاوازی یەوە، کەلەتەك زوانی وتاریدا هەیەتی بێجگەله نوسینی ئەم زوانه وتاری یه، بەواتایێ ترگۆرینی نیشانه گـەلی بـیستن بەنیشـانه گـەلی بـینین «دیتنی» شتێتر نییه.

٢- زوانی شیعر و هەڵبەست

ئەشێ بزانین زوان یەک بەشێ تری لە بەکارهێنانا هەیە، وەئەوەش زوانێکە کەلەشیعرا بەکاردێ‌و بەکاریش ئەبرێ. لەهونەری شاعیریدا بێژەگەل هەر ئەو ئەرکەیان هەیەکە دەنگ و ئاواز لە موسیقی وەخەت‌و رەنگ لەنەخشاندنا هەیانە....

زوانی وتار زوانی ئاواز وقسەش، هۆی لابردنی یەک نیبازی کۆمەلاّیەتی یە. کەرەسەی کاروکردەوە یە، بۆ یەک سودی ئانی‌و لەبەرچاوگیراو.

خودی کە رەسە لێرەدا پلەیەکی نییە، تەنیا بۆئەوەیەکە مەبەست و ماناکە جوانترو باشترراگەیینێ.

بەلاّم هەڵبەست وشیعر،هونەرە، مەبەست لابردنی نییازگە لی سەرەتاێ وئەو تاوەی واتێیدابن نییە، بەڵکولە شیعرانییاز گەلی بەرزترو جوان‌و نەخشیلانەتر لەکارایە. مرۆڤ بە راگەیاندنی هەستگەلی دەرونی یانی: دەرخستنی ئەوەی وا لەهەناویشی دایە نییازی هەس. هە روا مرۆڤ نیازی هەیەکە ئەم هەستگەلە بۆمرۆڤێ تر بلێ‌و بۆی دوپات کاتەوە وخەڵکیش لەم جۆرەهەستانەداله تەک خۆیدا بەشدار بکات. کەوابو هونەری شاعیری بریەتی یە: لەوەی والەهەمو تایبەتییەکانی بێژە چ لە فزی یان هە ستی‌و دەرونی بێت، بۆبزوتنەوەی خەیاڵ‌و هەناوبێ، یانی: بەدی‌هێنانی حاڵەتی دڵ و دەرونێ کە لە بیرومێشکی بیسیاراناگڵپە هە ستێنێ‌و سودیان پێ بگەیینێ، کەوابێ ئەتوانین بێژین: شیعرو هەڵبە ستکەلامێکە خەیاڵ بزۆین.

خەیاڵ:

ئەڵێن: مناڵێکی وردیلە، ئەی ویست ساقەتەگەنمە شامی یەکەلە ریشەوە لەزەوی هەڵکەنێ‌و دەری بینێ، بەلاّم هێزی پێی نەدەشکا و نەی ئەتوانی ریشەکێشی‌کات، تاسەر ئەنجام بە نقە نقێکی زۆر ئەو ساقەتەی بە ریشەوە هە ڵکیشا، بەخۆشی وپێکەنینەوە بە باوکی وت:

بابە! چاو، چاو چلۆن بەریشەوەهەڵم کەند، باوکیشی بوئەوەی زییاتر دڵی‌خۆشکات، وتی: ئا فەریم کورم شوکر تۆبوویە پییاو ووزە و هێزت زۆر بووەو پەرەی ئە ستاندوە!

کورە وردیلەکەخۆی قەف‌کردوگوتی: بابە! زەوی بەگشتی سەرێکی ئەوساقەتەی گرتبوو منیش سەرەکەی تر، ئەونەی لێ نەویم‌تا بە سەر، زەویدا زاڵ بوم‌و لەریشەوەدەرم، هینا. ئەم قسەکە بەزاری ئەومناڵەدا هاتووە، هەرئەوخەیاڵ خەیاڵەیە، ئەو مناڵە بەوزەی خەیاڵ،

بەخەیاڵی خۆی زەوی بەو هەموەهێزوکەش و فشەوە کە هەیە تی، بەدژ و دوژمنی خـۆیی دانابو، خەیاڵی کردبو سەرکەوت و زاڵ بونی خۆیی بەسەرگشت زەوینا، دا بووە قەڵەم وبەو هۆیەوە دڵی خۆیی پڕکردبو لەشایي وخۆشی و هەستی بەوە ئەکرد واپێ گەییوەو پیاوی لێ دەرهاتووە.

میساڵێ تر: رووداوەیەك کە لەبەرەبەیانا روی داوە ئەتەوێ بۆ دۆسي خۆتی تاریف کەی، بەم جۆرەدەس بەقسەئەکەی: «کاتێ شەوداهاتو و ڕۆژهەڵات وگزینگی رەزدەی تاو دای لە دەم کەل.....» ئەمە زوانی وتارە، چونکا لەواهەوێنی خەیاڵ نییە، بەواتایێ ترکەلامی خەیاڵ ئاوي لە وانییە، ئێستە بائەم قسەو نوکتەیە، لەزوانی نیزامی گەنجەوی کوڕی ڕەئیسەی کوردە وە، ببیستین: (سپیدە دەم چوودەم بەرزەد سپیدی ـ سییاهی خاند حەرفی نـائومیدی ـ هـەزاران نەرگس ئەز چە رخێ جهانگەرد ـ فروشودتا بەرئامەد یەك گولیزەرد).

ئەمەهەر ئەو مانایەیە: «کاتێ شەو داهاتو ڕۆژئاوابو...» شاعیر لێرە لە وزە و هێزی خەیاڵ یارمەتی وەرگرتووە، کاتێ ئەو لەنەرگس وگوڵیزەر دقسەئەکات مەبەستی نەرگس و گوڵی زەردی دەرو دەشت نییە، کەلەباخچەوکەژوکۆدائەڕوێن و شین ئەبن.

بەڵکومەبەستی ئەو لەنەرگس، ئەستێرە وەلەگوڵی زەردیش مـەبەستی تـیشکی ڕۆژو خۆرەتاوە، شاعیر ئێمە ئەباتە ناوگۆمی بیرو خەیاڵەوە. سپیەتی و بۆنی خۆشی گوڵی نەرگس وە هەروەهاگوڵی زەردی جوانی باخچەمان دەهێنێتەوە بیر، وە دەروازەی دنیای خەیاڵ مان بۆ ئاوالە، دەکاتەوە.

کە وا بو، بێژە گەل تەنیا بۆ دییاردی کردن بۆشتگەل وکاروکردەوە بەکار نابرێن، بەڵکو ئەبێ حاڵەت و خەیاڵگەلێك بخەنە ناومێشکی ئینسانەوە.

بەهۆی وزەی خەیاڵە کەئینسان داروەك خۆی ئەبینێو ئەزانێ یان لەناودارا هەموی سروشت، وە لەناو ئەنگوسی ئالأدا کەلەبان مێزدانراوە، قەراخ تاقەراخی یـەك نیشتمـان و زێدی خۆی ئە بینێ وهەستی پیێ ئەکات.

١٢٩ -شه پۆل

بەواتایێ تر ئەتوانین بێژین شاعیر بەهەڵخراندنی بیروهێزی خەیاڵی ئێمە، باش ترئەتوانێ هەستو ئەندێشەیەك کەگشت لەش وئەندامی داگرتووە،بیخاتە ناوبیرو مێشکی ئێمەمانەنەوەو لە ئاکاما لەتوندو تیژی ئەوەکەم کاتەوە و دڵی ئارابگرێ.

کەوابێ، هۆی ئەوەکە شاعیردەس ئەکا بە هۆنینەوەی هەڵبەست یەك نیبازی دەرونی یە، نیبازێکە سروشتی لەگەڵ خوێن و رەگو پێست و ئێسقانیدا تێکلاو بووەو خۆبەخۆ بووەتەخوی خۆي،هەرکە سێك لەکاتی خەمو خەفەتو شایی و شینا، ئەنوارێ و ئەکەوێتە بزوتنەوەتا هاودەنگ و هاوڕەنگ وهاودڵ و هاوزوانێك بۆخۆی پەیاکاتو لە شایی و شینی خۆیدا بەشداری بکات. شاعیر بەوزەی بێژەگەل هێزو توانای خەیاڵی، ئێمەمان بێدارئەکاتەوەو ئەو دەمەئا سودەئەبێ و پشویەك ئەدا و لەدەس خەفەت ڕائەکاو وەنەوزێك ئەداو ئێمەمانانیش لەخەوەنوچکەی بێ ئاگاي ڕائەچلەکێنێ وبێدارمان ئەکاتەوە. وەزن و قافییە، یان شڵ و پاشڵ:

شاعیر بۆئەوە بتوانێ خەیاڵو بیرو ئەندێشەی ئێمەمانان ڕاچلەکینێو تەکانی پێ بدا. لەدنیای ڕەنگاو ڕەنگ و نە خشینا، بەندو باو و ئاهەنگ و ئاوازگەلی خەیالاوی بوئێمە ئەنوێنێ و سرنجمان بۆلای ئەوانە ڕائەکیشێ، لەوەزن وقافییە یارمەتی وەرئەگرێ و خۆیشی ئەخاتە ناو ئەوبەندەوە. شاعیرئەتوانێ بۆ بەیانی کەفوکوڵ و هەڵچونی دەرونی خۆی، لەناو، وەزنگەلی جۆراجۆری زوانی کوردی، جوانترینی ئەوانە بۆخۆی لەبەر چاو بگرێ.

بەلام یەکێك لەهونەرگەلی گرینگی شاعیر ئەوەیە، کە بەوهەموەوە کۆسپو قورتەی وادێتەسەر ڕێگای، ڕێگای خۆی ببڕێو هۆنراوەکانی خۆیی، وەها بە زمانی، وتارو زوانی پەخشان نێزیك بکاتەوە، تۆبڵیێ و وابزانی هیچ جۆرەگرێ وگوڵێ لەکارانەبووە. لەمبابەتەوە، خۆشییەك ڕوئەکاتە بیسیار، هۆیهەستی وزەو شارەزاییو ماشەری جۆلای جاونانە وەو نواندنی کەلاما، نیشانی داوە. دورست وەك سەماکارێ کەهەرلەوکاتەی واخەریکی سەمایە، زوروەستایانەگشت لەش و ئەندامی خۆی ئەبزوینێ و دێ و دەچێ، ئاهەنگ و بارستاریی و بارتەقایی و وەزنی موسیقای، ڕەنگ و ڕوی ئارامو بێ پشو سواربونی خۆی بنوێنێو بزەی لەسەر لێوبێ و بینە رانیش بخاتە ناوئەم خەیاڵ و بیرەوە، کە تەکان وهاتو چۆی ئەو، زۆرهاسان و لەسەر خۆیە.

تاقە رێبواری ئەم ئیشەمامۆستاگۆرانە، کاتێ بنوارینە هەرکام لەبەرگی دیوانە هونراوەکانی میسالگە لێکی فرە دێتە بەرچاومان،وەک ئەم هەڵبەستی دەرونەی شاعیری نەمرو مەزنی کوردە وارییە، عبداللە گۆران، ئەو هۆنەرەکە لەجوانی پەرەستی داتاکی کەمەو واژە لە دەسیاوەک مێوە، دڵتەرو خۆش خەیاڵە، ناسک بینە، بەهونەر شارەزاو شەرەنگینە...

هەڵبەستی دەرون

هەرچەن ئەکەم، ئەوخەیاڵەی پێی مەستم،
بۆم ناخرێتەناو چوارچێوەی هەڵبەستم!
لێک دانەوەی دەرون، قسەی زمانم
بۆچی وەها دورن لەیەک نازانم؟!
ئەمویست دەرون بکرایەوە، وەک تۆمار
دەرکەوتایە، دنیای، جوانتر، لەبەهار،
دەرکەوتایە: ئاوات، هیوا، خەوبینین
پرشنگدارتر لەئە ستێرەی قوبەی‌شین!
دەرکەوتایە: مانای مانگی دەریایی،
کەنەرمە با، لەروی ئەدا ئەسپایی،
دەرکەوتایەئەو دنیاییە کە شیعری
بێ فرمێسکەو زۆرترلەفرمێسک ئەگری
زەردەخەنەی بێ ئاوێنەی دەم و چاو
تیژگێک ئەدا روناکترە لە هەتاو!
بەڵام ئەفسوس! کەئەوشیعرەجوانانە
باڵدار ێکن، جێ ناهێڵن، هێلانە
لەناوەوە ئەجریوێنن، ئە خوێنن
هەرگیز قەڵەم بەکاغەزناهێنن!

هاودڵی وهاوزمانی

هۆنراوە لەراستییا، کاتێ بەئەو پەڕی دواپلەی خۆی ئەگات کە بتوانێ هەست و بیرو خەیاڵێک، کەلەوا هەیە بەباشترین ڕێگابەخەڵکی تر ڕاگەیینێ، ئەوەی هۆنراوەلە مێشکی ئینسانا هەڵخرینێ، چ یەک هەستی جوانی،یان ناشیرین ودزێو، یایەک هەستی دەرونی هەڵچوانە، وە کەف‌وکوڵانە یا یەک دەردو رەنجی بەر دەوام بێت. بەڵام مەرجی بنەرەتی وەرگرتنی هۆنراوە شتێ ترە، شاعیر هەرچەن زییادلەناو بەرەی مرۆڤدا هاو دەرد پەیاکات هەربەوئەندازەش قەدری وەرگرتنی قسەشی زییاترئەبێ. جالەبەر ئەمەیە کەنابێ تەنیا بودڵی خۆی، وە بۆلابردنی تەنیا دڵ تەنگی خۆی هونراوە بهۆنێتەوە.

کام مرۆڤە کە نەیەوێ هاودەنگ‌و هاو ڕەنگی بۆخۆی پەیابکات؟ هاودەنگێ کەرێزی ئەوبزانێ و ئەویش بەوجۆرەی واهەیە بناسێ؟ هەر ئەم هەستە یە واشاعیر بۆهاودەنگی و هاو دەردیو هاورەنگی رائەکیشێ.

ئەم هاورەنگییە خۆی گەورەترین مەرجە بۆهاو دەنگی، چونکا،کاتێ شاعیر زوانێکی نائاشناو نەناسیاو یا، مەرموز، یا، نامۆ و خونەگرێ هەبێ، نەدەردی خۆی وە نەدەردێ کەسانێ ترئە توانێ بەیان بکات.

نیشانەی هۆنراوەی باش ئەوەیە کەلە بیستن و خوێندنەوەی مرۆف هەست بکات و وابزانێ ئەوەی واشاعیرئەیڵێ دەرد، یا، بیرو ئەندیشە یەکە، ناسراو وئاشنا، کەهۆنەر، بەبەیانێکێ هونەر مەندانە را زاندویە تەوەوگییانی کردوە، بەبەریدا.

ئەرێ وایە: تا شاعیرنەچێ بەتان و پۆی ژییان و ژینی بەرەی مرۆفدا وە دەردو رەنجی گەل و هۆزی خۆی نەزانێ ناتوانێ لەناو ئەواناهاودەرد و هاورەنگ بۆخۆی بدوزێتەوە، تازە نایش توانێ لەدڵ و هەناوی ئەوانا شوێنێ هەبێ. هۆی سەرکەوت و پیرۆز بونی هەندێ لەهۆنەران کەتەنانەت دوای چەندین سەتە وە لەولای چە ندین کە وشەن و سنورە وە لەگییان و لەشێ مرۆف داشوێنی هەیە، ئالێرەوەیە واتوانیویانە بچنە ناو دڵ وگییان ولەشی خەڵکەوە، کاتێ دەردو ئۆف و ئێشێ رویان تێ بکات، ئۆفێ کە هەمو کەسێ ناو هۆزی پێی بزانن بەیانێکیان هەبێ ئاشناو هونەر مەندانە و روناک و راست و راستەو خۆ و بێ گرێ و گوڵ و خۆمانە و دۆستانەو خۆماڵیانەو هۆزەوارییانە وکوردانە و مەردانە.

کاکڵەی و تار:

بە کوردی وکورتی، زمانی هۆنراوە، زمانێکی تەرو پاراو بژارکراوە و وردو هاڕراوەو سرنج راکێشەو لەو دا، هیچ جۆرە تەوەزەلی و چاونوقاندن و لارێی وکوێرە رێی تیدانییە، چونکا هەم مەبەست و هەدەف و ئامانج، لە هۆنراوەدا وردترو بەرز ترلەزمانی وتارو پەخشانە، تازە چاوەنوارێ خوێنە ران و بیسیاران لە هۆنراوەزییاترو پترە، هەرلە بەرئەم وردی و جوانکیلانە،یەتی یە،واله سەر دڵ ئەنیشێ و لەبیرەوە ریدا، ئەمێنێتەوە، وە هەرلە بەرئەمەشە واشوێنیش ئەکاتە سەرزمانی وتارو پەخشان.

ئەشێ سرنجێ ئەمەبدەین کە بێژە وەک کراسەو ماناش وەک ئەندامی هۆنراوەیە. ئەم مانایەبە لەش وگییانیش نوێندراوە، بەرگی جوان لە ئەندامی ساغ و موتەناسب باش ئەکاڵێتەوە، کاتێ بێژەی لینج ولیق و نامۆو رەمە کیانە، بۆ بەیانی، ماناگە لی زۆربڵێندو پایەبەرز لە بەر چاو

بگرین، یا، ماناگەلی هیچ و پوچ لەگوڵ بەرگی بێژەگەلی پتەو و جوان بنوێنین،کاری نارەوامان کردوە، چونکا بەم ئیشەی خۆمان یا لەشمان لە پۆشینی بەرگی کورت و تەسک‌وتەنگ رەنجاندوە، یا، پارچەی بەنرخ ورەنگینمان، بەفیرۆ داوەوکردومانە بەبەر بەژن وباڵایەکی لارو وێرا، وەئەم هەردوکارە کردەوەیەکی بێ ئاوەزانەیە/ناژیرانەیە کۆڕێ لە رەخنەگیران و ناقیدانی قسەلەبەرزتری بێژە بە سەرمانادا، چەنەدرێژییان کردوە،کۆڕێ تریش لە بەنرخ تر بونی بێژە بەسەرمانادا چەنە وێرغەیان کردوە، بەڵام ئەوەی واراستە و خۆدێتە بەرچاو، ئەوەیەکەبێژە و مانا هەردوکی لفی یەکترن و بارستایی و بارتەقایی لەنێوان بێژەو مانادا هەیە.

ئەوانە، کەتەنیا لەبەر بێژەگەلی جوانتر بەبەرزتری هۆنراوەیەک، بەسەر هونراوی ترحوکم ئەکەن، وەک کەسانێ ئەچن، کەکاتێ دییان وا مرۆڤێک بەرگی باشتر وجوانی تری لەبەردایە لەخەڵکی ترێ بەباشتر بزانێ، ئەوەی وازاندراوە و سەلمێندراوە ئەوەیە، کە هۆی پێک هێنانی بارتەقایی لەنێوان بێژەو ماناداهەبونی چەشەو چێشکەیە، ئەویش چێشکەی پێوەرێ‌کراو، کەوزەی دەرکی ئەم بارتەقایەی هەبێ.

وێژاوەری

ئێمەئەمانەوێ شتگەلێک بهێنینە کایەوەکە خوێندەوارانی روناک بیرپیان خۆش بێت، بەوردی، لە بەرێکەوە، لەمانای وێژاوەری: «ئەدەبییات» بەتیکراو شیعر، بەتایبەت ورد، دەبینەوەو بە وردی، مەیدانی، مەبەستگە لی‌جۆربەجۆرکە ئەدەب‌و شیعر، باڵی بەسەرا کێشاوە، دەخەینە، بەرچاو، ئامانجی هۆنراو وئەدەب بەرپرسیاری‌و وەمەسئولییەتی و ئەرکی سەرشانی شاعیرو ئەدیب وئەم جۆرەشتانەی، چ بتەوێ و نەتەوێ شوێن وئەسەری، دیارو نادیاری، هەموکەلێن و قوژبنی ژیانی کۆمەڵ و نەتەوەی هەرمەڵبەندوجێ‌و شوێنێکی تیادیارە، دەهێنێتە ژیرڕکێفی قەڵەم، جا:

قەڵم قوربانی نوکتبم دەبێرەشورش و گوفتارەوەکوحاتەم، دبشکێنە خەزێنەی جەوهەری ئەسرار.

بەڵێ ئێمەتێ دەکۆشین کاڵای ئاڵ و واڵای وابهێنینە ئەم بازارەوە تاکڕیارانی بەزەوق‌و دش پەسەندکەئێوەی زیرک و نوکتەسەنج بن، ئاوڕێکی لێ‌بدەنەوە و لایەکی لێ بکەنەوە... با

برۆین نەکادوای ئەم هەموهەو هەو وهەی هەیە، سەوقاتەکەمان، ئاڵەکۆک بێو بەس! هیوادارین بتوانین روبەندوتارای سور لەسەر رومەتی بیرو ئەندێشە، لادەین وەزوڵفی وتارلەسەر شانۆی تاریک بەنوکی قەڵەم لادەین و موی ئاڵوزا و،شانەکەین و سەرۆک و بنۆکی جیاکەینەوەو بەکاری ساکاری خۆمان بی رازێنینەوە،تائێوەی جوانی دۆس و جوان پەسەند، پەسەندی بکەن...

جا، بانەختە نەختە دەس بەکەین بەکۆڵینەوەو لێک دانەوەی مانای وتەی ئەم چەن قسەوباسەیە:

«وێژە - ئەدەب؟» چییە؟ «هۆنراو - شیعر» - بەچ قسەیەک دەڵێن؟ «هۆنەر - شاعیر» کامە؟ هەروەها لەمەش دەدوێن کەئایاهەرکەسێ هەربەمە، کەدەسی دایە پێنوس و قەڵەم و پێی نایە مەیدانی وتار ئەرکێکی لەسەرشان دەکەوێ؟ جائەگەروایەئەلبەتە قەڵەم بەدەس لەبەرانبەرکێو چیای بەرزی شاخاویو زەرداتە عەهودو لێ پرسراوی هەیە،راوەستاوە، سەبارەت بەگەل و نەتەوەو دین وبروای خۆی، وەبەڵکو، سەبارەت بەئینسان و ئینسانیەت دییارە، کەدەردی دۆینێ شی بۆوە، بەرەی مرۆڤ چاوە ری دەرمانی بون، ئابابزانین دەرمان، بەدەس کێیە؟ ئایاجگەلە خاوەن بیران و قەڵەم بەدەستانە! ئەوەی کە ئێمەلەشۆینی دەگەرێن؟!

واتەئەی ئینسان:

تا، تەنورت، گەرمەنانێکی بکە — تا، نەبویتە،کۆتی پێ، کۆلکی پنە.

بەڵێ: کاری ژیان گەرانەبەشوین ئەوەی کەئینسان دەیەوێ و لێ نادیارە؛جارێ دەزانێ چیەو جارێ نازانێ، بەلام وادیارە کەدەبێ لەپێشدا، چرایێ هەڵکەین و بەشوێن ئینسانادەشت و دەرو شارو دیار بدینەپێی وە، جامەگەر «ئینسان» هەرئەویە، کەلەسەردوپێی رادەوێستێ، یا، دەرواو قسەش دەکات؟ نا، نا، «ئینسان» ئەوکەسەیە، کە بەزمانی خەڵک و بۆخەڵک و لەبەر خەڵک ئەدوێ. دەنابۆوا «دیۆژن» فەیلەسوفی گەورە، بەئاڵوزاویو سەر لێ شێواوی، بەرۆژی روناک، چرای هەڵکردبو ئەم سوچ و قوژبن دەگەرا ئەو لە تاو سوچ و گوناحی زۆرداران وستەمکاران گیانی بەلێوی گییشتبو «رۆحگە ییشتبوە سەرنوکی لوتی» تورەو قەلس و جارزببوو لەنێو «تەن» هادا خۆی تەنهادەزانی پییانگوت: «ئوستاد! ئەوەچت لێ

ون بووە؟» وەلاّمی دانەوە: «ئینسانم لێ ون بووە» گیانم خەستەی دەستی دەستەی دیوو درنج بووە و ئارەزوی ئینسان دەکەم...

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر

کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست

گفتند: یافت می نشود جستەایم ما

گفت: آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

هەردەڵێ حەکیم مەلەوی کورد بە چرای سۆزی گەرم وئاهی ساردی، شەو چەرەی دیوەخانی دڵی سازدەکاو بەشوێن «شەمام تەوێڵەیی» دائەگرێ، بەلاّم ئەم لەکوێ و ئە و لەکوێ!

خوێندەوارانی بەرێز «ئەدەب» وەهاکە دەزانن واژەو وشەیێکی کۆنەلەزمانی عەرەبدا کەئێستا بەتێکراله هەمو ناوچەی ئێمەکە زمانی عەرەب شوێنی تیاکردوە، هەربەو مانایە، بەکاردەبرێ، لەزمانی تورکی، پارسیو لەزمانی کوردیشدا، ئەدەب بە مانای: «دەفرو، ئامانو، خووان»ە چونکائینسان خواردەمەنیو پێی خۆر، دەکاتە نێو زەرفو دەفروئامانەوە، هەروەك فیکروبیروئەندێشەو زانستیِ خۆی لەسەر سفرەو دەقی وتار، دادەنێ تابە واتەی: بەیان بەیان بکات و نیشان بدات، ئەوەیەکەلەزمانی عەرەبی دا بە سفرەش دەڵێن: «مأدبە» ئەوەی کەبە تایبەت لەئیراناده‌ڵێن: «ادبیّات» لە خودی زمانی عەرەبدانییە، بەڵکوئەم بێژەو کەلیمەیە، ئەدیبانی تورکی عوسمانلی دایان ناوە،جاعەیبی چییە؟ خۆزمان وئەدەب موڵکی کسێك نییە، بەڵکو وەکو، چەن شتیتر، هی هەموانە، بزانین دەتوانین بێژین: ئەدەب و ئەدەبییات،وێژەو وێژاوەری بۆپێوەندی نێوان ئینسان و فیکرو ئەندێشەی بەرەی مرۆڤە وەئەم هەودا هەوریشمینە،یەك یەکی، ئەفرادی کۆمەل بەیەکەوە دەبەستێ، کەوایە، ویژەو ئەدەب، هۆیە، نەچۆن یەت، بەڵکوچۆن یەت، وا لە مانای «هونەر» دایە، جا دۆستانی ئەدەب دۆستو تێگەییشتو، ئەمانەی وائەمرۆ وسبەینێ گوتراون و دەگوترێن، بەیانی سادەی زمانی عیلمی ئەمرۆی دنیایە، کەبەچەشنێکی تازەو روناكلە باسی بەرچاوی ئێمە دەکوڵێتەوەو تەحلیلی وردی وای دەکات کەئێمە بزانین مانای ئەوشتانەی کە لەعەینی موشکلّ بونا هەموروژێ لە پێش چاومانەو لەگەڵی کارمانە، چییە! تابەم جۆرەچینی خوێندەوارو

خۆیندكارو قه‌ڵه‌م به‌ده‌س خۆیان بناسن و ئه‌ركی سه‌رشانیان، دیاره‌ گرینگترین قۆناغی ژین و بونی ئینسان، «خۆناسینه» وئیمه به تایبه‌ت له‌به‌رخۆ نه‌ناسین زۆرشتمان نه‌ناسیوه! ته‌باره‌كه لاهو جه‌له‌ل خالیق، حه‌زره‌تی محه‌مه‌دپێغه‌مبه‌ری مه‌زنی ئیسلام چه‌ن شرین و كورت فه‌مویه‌تی:

هه‌ركه‌س خۆی باش بناسێ خودای خۆشی باش ده‌ناسێ واته ئه‌گه‌ر مرۆڤ خۆی باش بناسێ ئیتر بۆكه‌س سه‌رنا چه مێنێته‌وه، خۆی بۆخوی و خزمه‌ت كردن، بۆبه‌ره‌ی موسڵمانان ته‌رخان ئه‌كات و به‌س و ته‌نیاله راست خودا و به‌دی هێنه‌ری جه‌هاناته‌سلیم ئه‌بێ.

ئه‌وه‌ش كه‌ئه فلاتون وتویه‌تی: برو، خۆت بناسه هه‌ر ئه‌مه، دوپات، ئه‌كاته‌وه واتا: خۆت بۆخوت به‌تاله‌كزی و كه‌ساسی و ژێرچه پوكه‌ی نه‌فسی ئاماره‌رزگارت بێ....

نوكته: واتای ئه‌ده‌ب

ـ ئه‌ده‌ب: به‌واتای فه‌رهه‌نگ، زانین، هونه‌ر، جوان له‌گه‌ڵ خه‌ڵكدا هه‌ستان و دانیشتن، شه‌رم وحه‌یا، حورمه‌ت، پاراستن، بێداركردنه‌وه‌ ئه‌ده‌ب‌دان.زانین و عیلمێكه، زانایانی پێشو به‌ داگری ئه‌م زانینانه‌یان زانیوه: لوغه‌ت، صه‌رف، نه‌حو، مه‌عانی، به‌یان، به‌دیع، عه‌روز، قافیه، قانونی‌خه‌ت، قانونی‌خوێندنه‌وه، هه‌ندێ ئیشتیقاق، (قرض الشعر) ئینشا، تاریخ: مێژو،كه ئه‌مرۆ به‌و زانینانه ده‌ڵێن:

ئه‌ده‌ب «ئه‌ده‌بیات،ئاداب :»وێژاوه‌ری.كۆی ئه‌ده‌ب ئادابه، نه‌ك ئه‌ده‌بیات.كه‌ئه‌ده‌ب ئه‌مانه‌ش ده‌گرێته‌وه: ئه‌ده‌بی كه‌سبی، ده‌رسی،كه‌به‌ده‌رس خوێندن و له‌به‌ركردن و بیركردنه‌وه به‌ده‌س بێت، ئه‌ده‌بی نه‌فس، ئه‌ده‌بی ته‌بعی، ئه‌خلاق: خوو ئاكاری چاك، په‌سنی چاك، ته‌ركی ته‌ماع و... دوكتور محه‌مه‌د سالح ئیبراهیمی (شه‌پۆل) موته‌رجیمی قورئان به زمانی كوردی

یـاخوا بـه‌خێـربێ میـوانـی ئـازیز بـه رۆژی بـه‌هار بـه‌شه‌وی پـاییز

ئه‌م فۆلكولۆره‌كوردی‌یه جوان میوانداری و میوانگری نه‌ته‌وه‌ی كورد،ده‌گه‌ینێ.

شه‌پۆل: دوكتور محه‌مه‌د صالح ئیبراهیمی ئه‌ندامی هه‌یئه‌تی عیلمی زانینگه (دانشگاه مذاهب اسلامی) له تاران.

شیعرو هۆنەی کوردی

ئەمڕۆکە دەریچەیەکی تازەو نوێ بۆ شیعرو هۆنەی کوردی کراوەتەوە، شیعری کوردی ڕوی لە ئاسۆیەکی رووناک کردووە، سەیرو سەیرانی نوێ دەستی پێکردووە، لە ئاو و هەوایی تازەو ئازادا دەپشکوێ و خۆ دەنوێنێ و دەدرەوشێتەوەو درەخششێ دیکەی هەیە

شیعرو هونەر و هۆنە و ویژەی کوردی سەری لە ئاسۆی پێگەیشتن ساویوە، شیعرو هۆنەی کوردی لە روی بڕواو ئیمان، وە هەروەها لە ئاگری گڕ گرتوی دەرونی پڕ دەردەوە دەهۆنرێتەوە، تێدەکۆشێ بە نیازگەلی من و تۆ و ئەو، هەروا بە نیازگەلی کۆڕو کۆمەڵگای گەورەی من و تو، وەڵام بداتەوە. شیعرو هۆنەی کوردی رەنگ و روی خۆماڵی و مرۆڤی و ئینسانی و ئیسلامی و قورئانی هەیە، لە رنگ و ریختی نامۆو بیانە دورە پەرێزە و خۆی سەر بە خۆ ڕاگرتووەو لەسەر بنچینەی بیرو باوەڕی کوردەواری پنجی داکوتاوەو خۆی تاو دەدا. چونکە جوان تێکەیوە کە ویستی ئێمە، دەردی ئێمە، بیرو باوەڕی ئێمە، وە باری ژیانی کوردەواری شتێ دیکەیە لە هی بیانەو نامۆ جیایە.

شیعری کوردی باری رامیاری، کۆمەڵایەتی و دینی و قورئانی زۆرە و ئاگری گەرمی ژیاو ژیان وەجۆش و خرۆش دەخاو رێگای ژیان و ژینمان نیشان ئەداو دەسمان دەگرێ و بەرەو ژیانێکی خۆش و بژوێن و ئاسودە رامان دەکێشێ، وە بەوانەی چاک ناتوانن راکەن رەو رەوەی بیری جوان و ورد و ماقوڵانە دەیان خاتە سەر رێگای راست و دروست و ئینسانی و مرۆڤانی و ئیسلامی قورئانی.

شاعیرانی ئێمە رویان لە شیعار کردووە، بەڵام هێمان شیعاریان شاعیرانە لە شیعری خۆیاندا باش نەگونجاندووە، ئەبێ چاوەڕوان بین تا شاعیرەکانمان بە نیشان دانی شکڵی شاعیرانەی شیعار، واتای بەرز و شیاوی ریسالەتی ئەوە ئەدا بکەن شیعر گەلێ دابنێن کە شیاوی هەمو خولو چاخ و رۆژگارێک بێ. شیعری کوردی زیاتر مایەو رەنگی حەماسی هەیەو تێدەکۆشێ وشیار دەربێ و هۆیەک بێ بۆ راپەڕین و وریا بوونەوەی گەلان.

شیعرو هۆنە ئەبێ جوان بە وردی بڕوانێتە دنیای کزو کەسانو بێ بە شان و هەژاران و لێقەوماوان و سرنج بداتە نەتەوە بێ بەش و بەندکراوەکان، وە ئەوانەی وا

لە دنیای سێوەم دا لە بەند رزگار بوون.

شاعیرانی ئێمە ئەشێ بۆ خزمەت کردن بە خەڵکی تەرخان بکەن، ئەبێ لە شیعر شمشیری ئاودار لە راست تالانچیان و زۆروێژایی بەکورتی بێژین شیعرو هۆنەی ئێمە رێگایەکی گرتۆتە بەرو بەرەو رەوەک دەرواو راپەڕیوە؛ ئەتوانێ هیوادەرو ئومێد خولقێنەر بێ.

□ کوردەواری جێگای هەڵقولانی وێژو وێژەوانی و ئەدەب و هونەرە.لەوەتی خوا ئەم خاکە جوان و پاکەی خولقاندووەو کوردی لێ نیشتەجێ بووە،بووتەکانی شیعرو هۆنەو ئەدەبی بەرز و تەرزو بڵیند. شوێنەوارێ کە لە پێشینان بۆ ئێمە بە یادگار ماوەو نەفەوتاوە عەزەمەت و پەرەداری هونەری کەلامی ئەم خاکە رەنگینە بە ئێمە نیشان دەدا، وەک شیعری مەلا پەرێشان، ئەرکەوازی، مەلا رۆستەمی ئیلامی، خانای قوبادی، سەرهەنگ ئەلماس خان، حەکیم مەولەوی کورد، میرزا ئەولقادری پاوەی، وەلی دیوانە، ترکەمیر، مەلا منوچێهر، فەهیم سەنجابی، ئەحمەد داواشی، باباتاهیری عوریان، ئەسفەندیاری غەزەنفەڕی، سەیید سالح ماهی دەشتی؛ حەیرانعەلیشا، سەیید یەعقوب ماهی دەشتی، تەمکینی کرماشانی، شامی، میرزا شەفیع کیمنەیی، ئەلماس خانی کوردستانی، عەلی حەریری، عەلی بەردەشانی، عەلی تەرەماخی، فەقێ تەیران، مەلای باتە، پەرتەو حەکاری، حەکیم ئەحمەدی خانی، حاجی قادری کۆیێ، نالی، کوردی، ناری، قانع، وەفایی، ئەحمەد موختار جاف، سالم، تاهیر بەگی جاف، سەلاح سۆران، ئەحمەدی کوڕ، فەقی قادری هەمەوند، حاجی خەلیفە مەلا محەمەد (بەها)، عارف، ئیمامی (ئاوات)، خالەمینە، حەقیقی، جەوهەری، سیف القضات، فیدایی، زاری، هێمن و هەژار.

ئەوەی ئەمڕۆکە بە ناوی وێژەو وێژەوانی قسەی لێوەدەکرێ بەردەوامی رێبازی قسەزانانی پێشینانمانەو نوختەیەکە بۆ پێوەندی رابوردومان بە داهاتومان، دانانی شوێنەواری ئەدەبی ئەمڕۆکەمان ئەبێتە پێوەندێکی راستەقینە بۆ ئاسەواری رابواردومان‌و رێگا نیشاندەرێکی باش دەبێ بۆ بەرەی داهاتومان.

□ دەزانین کە وێژاوەری لە دەرونەوە هەوێن و مایە دەگرێ، خوێن گەرمی و راستەقانیەکی تایبەتی هەیە، لە روی هەست و لە سونگەی دەرد لە دڵ و دەروونەوە قڵپە دەکا. لە تێروانینی قسەی دڵ‌هێنەو شادراوەتەوەو لە هاوار کردنیشی دا دەردو

رەنج و خەم و خەفەت و مەینەت و شادی و شادمانی مرۆڤ پێل و شەپۆل ئەدا. جا لە بەر ئەمە ئەتوانرێ بۆ ویژەو ویژاوەری،میژوویێ دیکەیش بۆ دابنرێ: میژووی دڵ و دەرونی، عاتفی، مرۆڤانی، خوێن گەرمی، راستەقانی و راست خوازی و حەقیقەت ویستی.

جا هەر لێرەوەیە کە بە خوێندنەوەی شیعرو هۆنەی حەکیم ئەحمەدی خانی ئەتوانین تۆی تۆی و توێژاڵ توێژاڵی ژیانی خەڵکی هاو خول و هاودەورەی ئەو شاعیرە بەرپرسە، پڕ هەستە تێبگەین و بیناسین و بیزانین و جوان لێی حالی بین و بە خوێندنەوەی شوێنەواری ئەدەبی و هونەری (فایق بێکەس، ئەحمەد موختار جاف، حاجی قادری کۆیی، حاجی خەلیفە، مەلا محەمەد(بەها)، نالی، مەحوی، خانای قوبادی، فەقێ تەیران، حەکیم مەولەوی کورد، نوسخەی جامیعە؛ مەولانا خالید، پیرەمێرد، وەفایی و مەلای جزیری و ...) ئەتوانرێ ئەوەی لەو رۆژگارانەدا بەسەر خەڵکی کوردەواریدا هاتووە، راست‌و دروست‌ترو بێ گرێ و گۆڵە تر لە میژووە نووسراوە و دانراوەکان،ئەتوانین تێبگەین و شتەکانمان باشتر دەس‌کەوێ و بە رووناکی و بە باشی لێ حاڵی بین

□ شیعرو هۆنەی کوردەواری هەر خول و دەورەیەک تەشک و دیمەنێ تایبەت بە خۆی هەیە، بە قسەی ساتیر: (هەر خولێ هۆنەو شیعری خۆی هەیە). دیارە ویژاوەری ئەم بیست ساڵەی دوایی‌یانەی لە ١٩٨٠ بەم لاوە لە کوردەواری دا باشترو جوانتر و بە هێزو پێزتر گوڵ و بەر و میوەی داو سەری هەڵداوەو بە خۆدا هاتووە کە پێویستە لە لایەن لێکۆڵەران و دڵسۆزان و زانایانی کوردەواری‌یەوە پێیاندا بچنەوەو بژارەیان بکەن و لەبەرا بە شەن کاودانەکەی لێک جیا بکەنەوەو ئەوسا بە کەو، قونەکەوی بکەن و بە شێلگیرو بێژینگ دای بێژن و کۆزەرەو چێو و خەوشی جیا بکەنەوەو جوان بە شانەی بیرو هزری،سەرۆک و بنۆکی بگرن و لە جیکەنەی بدەن تا دانەو لۆکە جوان و سپی‌یەکەی لێک هەڵاوێژرێ و بە وێنەی هێلکەی پاک کراو لە بەردەستی خوێندەوارانی نیو کوردەواری دابنرێ.

دیارە بەو پێودانەی کە مرۆڤ لە تەک خۆیدا نامۆ بێ و لە بنێشەی خۆی دورەوە کەوی، هونەریش کە یەکێ لە دیارترین و بەرچاوترین نوێنگەی رۆح و گیانی ئینسانە توشی لاڕێی و تیا چون ئەبێ، لە دنیایێ دا کە مرۆڤ دیل و یەخسیری هەواو هەوەسی نەوسی خۆی بێ یا دیلی هەوای وزەو هێزی ئەنبوژەنی و مادی

بێ، دیارە هونەریش هەروەک پوڵ و سامان و وزە و تێکنۆلۆژی دەبێتە کەرەستەیێ لە دەست تەماکاری زیادە بەش ویستانی زل هێز و دەچێتە خزمەتی بەشی ئاژاڵی وجودی مرۆڤانی و لە ئاکامدا هەموو چتێ لە خزمەت ماڵ وێرانیدا قەرار دەگرێ.

بە ئەستۆ گرتن و بەرپرسی لە شیعرو هۆنەدا

لە کەوناراوە وتویانە قسەکە لە دڵەوە بێ بێشک لەسەر دڵیش دەنیشێ. بەر لە هەموو شتێک با بزانین شیعر چییەو چ جۆرە کەلامێکە؟

تا ئێستا لە لایەن فەیلەسوفان، زانایانی مەنتیق، عەروز دانەران و ئەدیبانەوە تاریف گەلێ جیا جیا لە هۆنەو شیعر کریاوە، بۆ وێنە:

□ کوڕی سینا بوعەلی لە بەشی مەنتیق لە پەڕاوەی شیفای خۆیدا فەرمویەتی: «ان الشعر هو کلام مخیّل مؤلف من اقوال موزونة متساویة...»(۱)

شیعرو هۆنە قسەوکەلامێکی خەیاڵئابسێنەکە لە پیت و قسەی وەزندارو بەرابەر ساز درابێ، وەک دەزانرێ کوڕی سینا زیاتر دوپاتەی لەسەر خەیاڵی بونی شیعرە.

□ ئەرەستو لە پەڕاوەی فەنی شیعری خۆیدا وتویەتی: رەسەنی شیعر بە واتاو ماناو مەزمونیەتی، وەزن و ئەوانی دیکە شاخ و بەرگن، بەم پێیە کە شیعر لە روانگای واتا وا دابنێین ئەبێ شیعر بە قسەیێ خەیالاوی بزانین کە بتوانێ شۆر و غەوغا لە دەرون ساز بدا و حالەتێ لە غەم و شادی و شتانێ دیکە لە خوێنەر و بیسەر دابەدیبهێنێ، هەرچەندە دەق و بلاۆکیش بێ.

□ ئەشێ بوترێ چون لە زەمانی حەکیم ئەحمەدی خانی، خانای قوبادی، حەکیم مەولەوی کورد، مەلای جزیری، حاجی قادر کۆیی، مەلا پەرێشان، نالی، چامەی هوزموگان رمان، ئاتران کوژان، وەفایی، پیرەمێرد، مەولانا خالید شارەزوری، شیعر بە وێنەی وەزن و قافیەدار بەیان کراون لە ئاکاما قسەیەک لەو دوانە خاڵی بن بە شیعر دانانرێن، هەر چەند ئێمە بەیت‌مان هەیەکە هەندێکی وەزن و قافیەی هەیە و هەندێکی بێ‌وەزنەو بە ئەدەبی کلاسیک دادەنرێ. هەرجۆر بێ شیعر ئەگەرچی لە وەزن و قافیەو لە هەندێ نوکتەی جوانی بەدیعی و لەفزی خاڵی بێ شیعرە،هۆنە

۱- بڕوانە: ابن سینا، فن الشعر، چاپی ئەورەحمان بەدەوی، لە پاڵ فن الشعر ئەرەستو، قاهیر ۱۶۵۳ پەرەی ۱۶۱.

ئەبێ ئەزمونی بەرهەمی عاتیفە و بیروخەیاڵ بێ، وە بە بێ خەیاڵ و وزەی خەیاڵ هیچ یەک لە عاتیفە و بیر ناتوانن سازدەری شیعر بە واتای واقیعی بن. بە واتایێ دیکە هۆنەی شیعری کاتێ خۆدەنوێنێ کە خەیاڵ و بەیانی هونەری لە کار دابێ، چونکە هیچ ئەزمونێک لە ئەزمونەکانی مرۆڤ بێ وزەی خەیاڵ بایەخی هونەری و شیعری پەیدا ناکا. شاعیر بە وزەی خەیاڵ و زەوق و سەلیقە و بە کار بردنی (تشبیهاتِ) جوان و ئیستیعارەگەلی لەتیف و قسەڕەوان و بەدیع و بە کار بردنی پەندو مەسەلی دڵنشین و خونجاو و گونجاو و جوانی واتا و بێژەو کەلام بە نیشان دانی شتگەلی دڵ پەسەند و صووەری خەیاڵ و دڵگیر ئارەزوی خۆی لە شیعرو هۆنەدا لە بابەت ئیلقای بیروگوێزاندوەی عاتیفەو حالاّتی خۆی بە خوێنەر و بینەر بە دوو شێوە ئەنجام دەدا.

۱ـ جوان رازانەوەو باش نیشان دان کە شاعیر بەم کارو شێوە جوان بە جوانتر نیشان دەداو لە سیحرو جادوی کەلام و هێزی جوانی بەیان و شوێن دانانی خەیاڵ، وە خەیالاّوی شیعر،کارێ وا دەکا واتاو مەفهومی زیهنی بەبیری مێشکی خۆی و خۆرسک و ژیان لە چاو و دل و گوێچکەی خوێنەر و بیسەری شیعرو هۆنەکەی خۆیدا پڕشکۆترو بە تین و تەوژمتر لەوەی وا هەیە نیشان بدا.

۲ـ دووەمی یە کە کارو شێوەی داپۆشین یا داپوشێنی هونەری یە، کە شاعیر لە کاتی پێداویست دا جۆرە پۆشاکێک لە بێژەی جوان و رازاوە ئەکا بە بەر واتاداو بەم کارە ناحەز و کرێت بە جوان و رازاوە نیشان دەداو ناپەسەند دەکاتە پەسەندو دڵگیر.

□ لە بابەت شوێن‌دانانی شیعرو هۆنە لە دڵ و دەرون و بیرو مێشکی خەڵکدا چ لە بابەت ناسینی هونەر، وەچ لەبابەت رەوان‌ناسی و فێرکردن و بارهێنانەوە گرینگی‌یەکی زۆر و بەرچاوی هەیە. جاحیز (۶۰ـ۱۲۲۵ی مانگی) ئەدیب و موتەکلیمی ناوداری عەرەب. دەڵێ: لای نەتەوە باستانی‌یەکان، شاعیران و هەستیاران زیاتر لە هەڵچین و توێژی دیکە دەستە جلەوی ئەقڵ و عاتیفەی خەڵکیان بە دەستەوە بووە. ژنانی عەرەب لە خولی جاهلی و نەزانی دا ئەو قسەی جاحیز دەسەلمێنێ.

بە قسەی (شمس قیس رازی - صاحب المعجم: زۆر جاران تاکە شیعرێک هۆی دۆستی و ئاشتی بەدی‌هێناوەو زۆر جارانیش بۆتە هۆی فیتنەو فەسادو ئاژاوە.

لە هەر هاوارێکدا کە لە دڵ و دەرونی شاعیری بەڕاستی دەردەپەڕێ‌و لە هەر سورەتی خەیاڵێ کە ئەو لە شیعرو هۆنەی بە ئـەستوداری خـۆی بـەدی‌دەهێنێ، گشت هەویا، بیرو خەیاڵ، دەرد، خۆشی، گەورەیی و داماوی مرۆڤ، بە کورتی هەمووکەینەو بەینەی جیهانی تێدا نهێنە.

دیارە شیعری ئەستۆدار و وێژاوەری بەرپرس ئەتوانن بەنیۆی شوێندانێرترین هۆیێ بۆ بوژانـەوەو پـاراسـتنی بـایەخە مـەعنەوی‌یەکـان و ئـاگـادارکـردنەوەو بێدارکردنەوەی ستەم لێچوان.

مەبەست لە شیعرو وێژەو وێژەوانی بەرپرس،تێکۆشانە بۆ گەیشتن بەڕاستی و دروستی و ئازادی مرۆڤ، هەستیارانی بەرپرس و بە ئەستودارو و بە ئەمەک بـۆ راستی و دروستی و مرۆڤانی، ئەوانەن کە بە واتای قورئانی کەریم کاری چاک و عەمەلی سالح ئەنجام بدەن، هەمیشە لە بەر خوداو بۆ رازی بوونی ویژدانی خۆیان، خۆیان بۆ خزمەت کردن بە مرۆڤانی تەرخان بکەن و لە بیری چەوساوان و ستەم لێکراوان دابن.

قورئان: **[والشعراءُ یتبعهم الغاون الم تر انهم فی کل واد یهیمون وانهم یـقولون مالا یفعلون الاالذین آمنوا و عملوا الصالحات و ذکروا الله کثیراً...]** (سوورەتی شوعەرا - ئایەتی ٢٢٤ تا ٢٢٧).

[پێغەمبەر شاعیر نیە - شاعیران کەسانێکن کە لارێیان پەیرەوی‌یان لێ دەکەن، لارێ بەدوی هەستیار دەکەوێ. ئایا نەت دیوە کە ئەوانە (هەستیاران) لە هەر شیوو دۆڵێکدا سەر لێشۆاون. وە بەڕاستی ئەوانە شتگەلێ دەڵـێن کـە خـۆیان عـەمەلی پێ‌ناکەن. مەگەر کەسانێ (لە شاعیران) کە بڕوایان هێناوەو کردەوەی چـاکـیان کردووەو یادی خوایان زۆر کردووە.]

ئەم هەستیارانە کە بڕوایان بە دین و ئەخلاق و ئاکارو خوی چاک و ئینسانی و خودایی هەیە، لە ئاکام دا لە بەدیهێنانی شوێنەواری خۆیان بۆ هۆنینەوەی شیعر ئەکۆشن، هۆنەو شیعرەکانیان لە خزمەت خەڵکدا بێ، بۆ خەڵک بە کەڵک بـێ و خەڵک بێدارو وشیار کاتەوە، خوو ئەخلاقی چاک و ئینسانی لە نێو خەڵکدا پەرە پێ‌بداو خەڵک لە زوڵم کردن، ملهوڕی، بێ ئەخلاقی دور بخاتەوەو سەرنجیان بۆ لای ئاکار، خو، بیرو کردەوەی چاک و خودایی و مرۆڤانی و دادگەری و دادپەروەری و ئاشتی و ئازادی بیروڕاو خۆشی و شادی و بە یەکەوە سازان بانگ بکا، تا خەڵک

لەباتی دژو دژایەتی کردن رو بکەنە چاکەو چاکەکردن و خوێندن و سەنعەت و تکنیک و پەرەدان بەفەرهەنگی رەسەنی مرۆڤانی و خودایی و تەرەقی کردن و پێشکەوتو سەرکەوت لە کارو باری دنیاو ئاخیرەت دا بە هیوای سەرکەوتن و پێشکەوتن و تێ گەیشتن و زانین و فامینی بەرەی مرۆڤ تا زوڵم ریشەکیش بکرێ و لە دنیادا زوڵم و بێ عەداڵەتی و تەبیعض نەمینێ . (شەپۆل)

نیشتمان ویستی وئۆگر بون بە زێد، لە سەرەتایی ترینی خوی مرۆفانی یە، هەروەك ئۆگرداربونی زاروکە، بەدایک،ئەو عەشق و ئەوینە بە گۆچ گرتن بەشیری دایک، لەگەڵ خوێن تێکلاو، دەبێ و لەگەڵ گیان و رۆح دەر دەچێ.

شاعیر وتەنی:

[روزی کە بامر حقّ جهان شد ایجاد
و آدم شد خلق و آدمیزادە بزاد]
[مهر وطن و محبت قوم و نژاد
در طینت مردم بودیعت بنهاد]
خزمەتی خاکی وەتەن فەرزێکی عەینە، بۆ هەمو
داخلی بەم حوکمەیە،کێ فەرقی جوان و پیر ئەکا
زوڵمەتی جەهل لە بەرچی زۆری سەندوە باکت نەبێ
نوری عیلمی عالە مێکە، عالەمێ تەنویر ئەکا
هەرکەسێ فیکری مەزاری باوكو باپیری هەبێ
بۆ بەقای ئیعزازی خاکی خوێی چلۆن؟ تەفسیر ئەکا.

غار پراو ، بزرگترین غار دنیا ...

در فاصله کوه «بیستون» و «تاق بستان» در بلندیهای کوه «پراو» که یخچالهای طبیعی آن معروف است، دهانه «غار پراو» قرار دارد.

در درون این غار شگفت انگیز، دره‌ای به عمق ۳۵۰متر و در قسمتهای عمیق آن چندین آبگیر و یک «آبرو» وجود دارد.

این غار که در سال ۱۳۵۰ شمسی توسط یک گروه غارشناس انگلیسی کشف شد، بنا به تائید انجمن غارشناسان بین المللی، بزرگترین و عمیقترین غار دنیاست.

غار بیستون:

بیستون چه حکایتها که در دل نهفته ندارد....

غار بیستون، یادگاری از بشر اولیه و دورهٔ دیرینه سنگی. این غار که متعلق به دورهٔ ماقبل تاریخ است در بیستون. بالای سر مجسمه هرکول به طور تصادفی از زیر خاک بیرون آمد.

زوان و ئەدەب:

ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی لە ئاخرو ئوخری سەتەی دەهەمی کۆچی واتا: ٤٠٠ ساڵ بەرلەمە کتێبی شەرەفنامەی بەزوانی پارسی لە مێژوی. گەلی کوردا نوسیوە ئەمیرشەرەفخان یەکەم مێژو نوسێکە،زوانی کوردی لە بابەت زاراوەوە کردۆتە چوار بەش[١] ئەوچوارەش بەم جورەن:

١ - کرمانجی:

مەبەستی ئەمیر شەرەفخان لەکرمانجی زاراوەیە کە لەم چاخەدا زیاترلە دەمیلیون کورد قسەی پیێ دەکەن. وەنوسەران و مێژوسان کردویانەتە دوبەش: ئەلف: کرمانجی ژورویا باکوری: "شمالی". کە کوردە کانی: (ئێرەوان و گورجستانی شورەوی لاچین، گوڵ بەهار یا گوڵبجار، ئاخکەندو ...) وەکوردە کانی تورکیەلەلای گۆلاوی (وان، دییار بەکر، قارس، با یەزید، خەرپوت و جەزیرە و دەرسیم و...[٢] وەکوردە کانی ئێران (لە قوچان و بجنورد هەرێمی خوراسان وەهۆزی جەلالی و میلانی و هەرکی و برادۆست و ... لە ئازربایيجانا[٣]. وەهەرێمی جابان: "جاوان" لەدەماوەندی لای تاران.

وەکوردە کانی عیراق لە (هەرێمەگەلی دهۆك و موسڵ و هەندێ لای هەولێر) وە کوردە کانی سوریەلە (ئوستانی: پارێزگەی دیرالزورو فەرمانداری ترابلس و حیسن الاکراد و کوردە کانی لوبنان و ئۆردۆن. بەم زاراوەیە لە عیراقا[٤] - بادینی پیێ دڵین.

بێ: کرمانجی خوارو یا باشوری: "جنوبی" وەك زاراوەی کوردە کانی موکریان: مەهاباد، سەردەشت، سنە، مەریوان، سقز و بانە و ... لەکوردستانی ئێرانا وەئوستانگەلی سلێمانی، کەرکوك و هەولێر لەکوردستانی عێراقا «کە بەهەڵە بە سۆرانی ناوی ئەبەن».

---

١ - بنوارە شەرەفنامە چاپی پطرسبورغ ساڵی ١٨٦٠ زایینی وەبەرگی یەکەم چاپی قاهیرە ساڵی ١٩٣٠ زایینی و ئۆفسیتی تاران سالی ١٣٤٣ هەتاوی لاپەرەی ٢٣.

٢ - "لە دەرسیم بە زاراوەی زازایی داخۆن" (زازاله ناوچەی سیورلی چبخچور،کر) و گۆران (لەکە ندوڵە، پاوە، هەورامان، تل‌هدشك (ص ٤٥ تاریخ زوان پروێز خانلری).

٣ - بنوارە (باوی کۆمەلایەتی و مێژویی نوسراوی شەپۆل) چاپی تاران نەورۆزی ٢٥٩١ کوردی ٥٧ و ٥٨ هەتاوی.

٤ - بەهەڵە بادینانی "بهدینانی" پێ دەڵێن.

٢- لری:

مەبەستی ئەمیر شەرەفخان لە زاراوەی لری (ئیلامی، فەیلی، بەختییاری، لەهەرێمی پشتکۆ و پێشکۆ یە، یان روناکتربڵێن، لە هەمەدانەوە تا شوشتە رو شاری کورد لە ئێرانا وەئوستانگەلی کوت و عیمارەو فەیلییەکانی بە غاو بەسرە و شوێنەکانی ترە لە عیراقا[١].

٣- کەڵوڕی = کەڵهوڕی.

مەبەستی ئەمیر شەرەفخان لەکەڵوڕی ئەوجۆرەزارا وانەیەکە لەزۆربەی هەرێمەکانی کرماشاندا،وەلە بەشی لەکستانا لە ئوستانی ساحلی ئێران وە لەناو کوردەکانی فرمانداری خانەقین،مەندە لی و میقدادیە،"شاربان" قسەی پێی دە کرێ،بە هە ڵە هەندێ لە نوسەران "کرماشایی" یا "لەکی" پێی ئەڵێن کەچی لەکی خۆیی تێکلاۆیکە لە (لری،کەڵوڕی و گۆرانی).

٤- گۆرانی:

مەبەستی ئەمیرشەرەفخان لە گۆرانی زاراوەیەکە لە پێشا لە "ئەردەڵانەوە" تاکێوی حەمرەین یانی لە ئوستانی: پارێزگەی کوردستان لە ئێران وە پارێزگەکانی سلێمانی و کەرکوک لە عیراقا قسەی پێ کراوە ...

بەڵام بە هۆی ئەوەکەزۆر بەی هۆزەکانی گۆران زۆان وەک: زەنگەنە، سییا مەنسور وهی ترلە رۆژگاری شاهەباسی سەفەوی‌یەوە کۆچ‌دراونەتە، ئەفغانستان،جابەم هۆیە ئەوانە وا بەم زاراوەیە ئاخە فتون زۆرکەم بونە تەوە[٢]. زاراوەی گۆرانی لەم چاخەی ئێمە دا لەناو (هۆزی زەنگەنە، سییامەنسور، گەلالی، شوانکارە، کاکایی، هەورامانی لە کوردستانی ئێران و عێراقا وەلە ناوکوردەکانی ئەفغانستانا باوەو ماوە[٣].

١- بابا تاهیری عوریان (٩٣٥-١٠١٠) بەلری شیعری گوتوە و ناوبانگی چارینەکانی: لەدەرەوەی کوردستان بلاوبوٚتەوە بیروباوەرێکی دژی دەرەبەکایەتی لەناو گەل‌دا بلاو دەکردەوە ... لە شیعرەکانی دا بە توندی دژی زوڵم و زۆری کۆمەڵایەتی دواوە. هەروەها دژی ئاغاگەورەکان و فەرمانرەواکان بووە" (مێژوی جیهان پراگ ١٩٦٠ بەرگی سێهەم ل ٥٠٢ چاپی چیکی). وە (کوردستان و کورد) بەنەقل.

٢- کۆرێ لە نوسران بەهەڵە بەگۆرانی ـ هەورامانییان پێی‌وتون، کەچی هەورامانی خۆی‌زاراوەیەکە لە گۆرانی کۆن.

٣- بۆناسینی شوانکارە بنوارە (کتێبی باوی کۆمەڵایەتی و مێژوی و... نوسراوی شەپۆل چاپی تاران ساڵی ٥٧ و ٥٨.

پروفسور مینوریسکی رۆژهەلاٌت ناسی ناوداری روس لەبارەی "گۆران" ەوە کتێبێکی بەزوانی ئینگلیسی نوسیوە کە لەوا زۆرێ لە هۆنراوەی هۆنەرانی هۆزی گۆرانی تێداهێناوەو چاپی کردون.

هەروەها بەسودوەرگرتن لەناوی سوڵتان ئیسحاق پیری کاکا ییەکان دیاردیبۆ کەونارابونی ئەدەب و بێژاوەری هۆزی گۆران کردوەو ناوی سوڵتان سەهاك = ئاستیاگ = ئاژی دەهاکی بەکوردی ماد داناوە، بەلاٌم بە داخەوە ئێستائەوکتێبمان لەدە سانییە.

هەرچەن بەڵگەیەکی زۆرمان لەبابەت ئەدەبی گۆرانی کۆنا بەدەسەوەنییە، بەلاٌم بەوجۆرە ئاگاداری یانەی وابەدەسەوەن، ئەتوانین بێژین: ئەدەبی گۆرانی کونترین بێژاوەری و ئەدەبی کوردە.

حەمدو للاٌی مستەوفی قەزوێنی بە نەقڵ لە "ئەلبولدان" ئەنوسی:

"سپای ئیسلام" ساڵی ١٨ی کۆچی لەزەمانی ئەمیرە لموئمنین عومەر - ی کوری خەتتابدا قەزوێنی گرت.

لەوکاتەداحە ساری شارستان "شاپوری" بوو خەڵکی ئەوێ لەگەڵ موسڵمانانا جەنگیان ئەکرد و موسڵمانەکان بانگیان ئەرکردن یان موسڵمان بن یان جزیە بدەن.

ئەوانیش هەرایان ئەرکرد وئەیان وت: "نەموسڵمان ئەبین وە نەگزیەش ئەدەین هەرن بگەرێنەوە مەککە تا ئێمەش رزگاربین" - "نەمسلمان بیم نەگزیت دهیم + بشی اومکەشی کاما برهیم[١].

مستەوفی قەزوێنی ئەم بەیتەی بە پەهلەوی ناو بردوە،وەلە راستیا ئەم بەیتە: "گۆرانی = لری" یە، ئەمە خۆی بەڵگەیە، بۆئەوەکە لەپێش ئیسلاما ئەدە بی کوردی گۆرانی هەبووە.

کۆرێ ترلە مێژونوسان و نوسەران وەك (ملك الشعرای) بەهار وە رەشیدی یاسمی و دوکتور سەعیدی کوردستانی و ئایە تولڵامەردۆخ و شەپۆل و ئەورەنگ، چەن هۆنراوە یەکیان لە نوسراوەکانی خۆیانا، هێناوە کەبەدەسنوسی پەهلوی لە پێستێ ئاسك نوسراوەتەوەو لەناو یەکێك لە غارەکانی کوردستانی عێراقا، دۆزراوەتەوە،کەلەوا دیباری بۆکوشت وبرین و تالاٌن و برۆ و بەدیل گرتن و ... کراوە ئەوهۆ نراوانە، بەکەمێ جیاجیای یەوە بەم جۆرن:

---

١ - مێژوی گوزیدە چاپی فردەوسی تاران ساڵی ١٣٣٦ هەتاوی پەرەی ٧٧٦.

هورمزگـــان‌رمان ئـــاتران کــوژان   هۆشان شاردەوە گەورەی گەورەکـان
زۆرکــارئەرەب کــردنە خــاپور   گونـــاو پـــاڵە بشـــی شـــارەزور
ژن‌وکـــەنیەکـــان وەدیـــل بشـــینا   مـــێرد ئـــازاتـــلی ژ روی هـــوینا
رە وش زەردوشــترە مـانەوە بـێکەس   بەزەیەک، نکاهورموز، وەهیچکەس[١]

١ـ هورموز، یا ئاهورامەزدا بەمانای خوایە، گان بە مانای جێگەیە واتا: عیبادەتخانەکان و ماڵە خودا،رمیان وروخان، ئاهورمەزدا لە ئاهۆرە، بە مانای: هەبونی دانە، مەز بەمانای مەزنە، دا، بە مانای دانا وزانایە، رمان بە مانای رمیان و روخانە. ئاتران لە ئاتر، وە بە مانا ئاگرە ـ ت‌وگ بەیەکتری گۆردراونەوە = ان =پەسوەندی نیشانەی جەم و کۆیە لە کوردی ئەمرودا"ک"ی‌عەهد. لە پێشەوەی دائەنرێ و ئەبێتە ئاگرەکان، ئاگر، ئاتر، ئاور، یەک مانای هەیە، لەکوردییا دەڵێن: ئاگرە خۆشە لە خوم گاتەوە. کوژان‌لە کوژیانە، بە مانای ئاگرکوژانە وەو ئاور مریان و کوژیانی ئاگرە.

٢ـ هۆشان: لەریشەی‌هو، خو "**Hwa**" ئاوێستایی‌یەو بەمانای خۆیان ـ لەباتی هۆشان "وێشان" وتراوە، شاردەوە. لە شاردنەوەیەو بە مانا خۆشاردنەوەو خوگومو بزرکردنە، گەورەی گەورەکان یانی: مەزنی مەزنەکـان. زۆر، لە زۆر، لەزۆردارەو کاریش پەسوەندی نیشانەی سیفەتی فاعیلیە، ئەرەب بە مانای عەرەبە. خاپور بە مانای رمیانە،گوناله گوندەو بە مانای ئاوای‌یە. پاڵە: بە مانای شارە، پەڵەو پاڵەوان، پاڵە لەیەک‌ریشەن. لەکوردییا پێڵاو تایبەتی شارنیشنەکان بووەو کاڵەش تایبەتی دێ‌نیشنەکان بووە، لە کوردییا ئەبێژین: پێڵات لەسەر چاوە، کاڵەو پێتاو،کاڵەو پوزەوان. ناتوانم بەن کاڵەی خوم لەبەن چەکمەی توخەم، لە بورهانی قاتیعا نوسراوە پەهلو، پەلەو بە مانای شارە، پەهلوان، پەهلەبان بەمانای: شەهرەبان یا نیگاهبانی شارە، بەکوردیش ئەوترێ پاڵەوان یانی: شارەوان، شارەوانی، دییارە، لەقەدیمەوە نیگاهبانی شاریان لە مرۆڤ گەلی خودان وزەو بەهێزکە بتوانێ لەدزو دروزن بەرگری بکات لەبەر چاو ئەگرت، بشی لەریشەی بەشەو بە مانای پشکە x یان لەریشەی شیایی و شو ـی ئاوێستایی‌یەو بەمانای ئەرواو رۆیشتن‌ە، لە گولستانا شد بە مانای رۆیشت، هاتووە. وەک ئەبێژێ: (شد غلامی که آب جو آرد   آب جو آمد و غلام ببرد)

واتا هەتا ئەرواتە شارەزور، لەباتی: "بشی" "هەتا" وتراوە، شارەزور ناوی بەشی سلێمانی و ئەو ناو ناوەیە. نالی شاعیری شارەزوریش زۆر بە ناو بانگە.

ژن. لە ئاوێستادا بە مانای زان و ژان پیاهاتنە، کەبە غیناش ناو براوە.

ـ کەنیەکان لە ریشەی کەنی کەنیشک‌کناکە نیک ـ ەو بە مانای دۆیت‌و کچە،ڵێرە دایە گۆران شاعیری نازارو دڵتە رو ناوداری کورد ئەبیژی: عەشقی ئێوارەی سەرە رێی کانی ـ بەرئەداتە چەم کڵپەی گۆرانی!ـ رۆژا ئاوائەبێ چەم تاریک ـ دایە دەنگی (کنالەیل) هەردوایی نایە... ـ (کنالەیل: کچی یار) ـ مانگ بەتریفەی ئەکاکەیل ـ هێشتا، هەر گەرمە، ناڵەی (کناله یل...!)

گومان لەوە دانیە کە (عبدالله) گۆران (کە ساڵی ١٩٦٢ لە عێراق کۆچی دوایی کردوە) چ لە ناوە رۆکی شیعرەکانی داو چ‌لەو شێوە تازانە داکە لە شیعردا دای هێناوەوچ‌لەرەوانی و بژارکراوی ئەوکوردیە داکە شیعری لەقەید و بەندی شیعری کلاسیکی کوردی رزگارکردوە و بەوهۆیەوە ئاسۆیەکی نوێی بوگەشەکردنی زیاتری شیعری کوردی کردوتەوە.

بشیناله ریشەی شیای بە مانای هێنان‌و هاُرد نە. مێردئازالە دوبێژەی مێردوئازا، تێکلاّواکراوە، مێرد لە ریشەی مێرد: مێرت ـ ەوبەمانای پیاو و مێرو مەردومێردە ـ ئازاش بە مانای نەبەزو کوڵنە دەرە.

تلی: لە ریشەی تلیای، تلین ـ ە و بەمانای تلانەوەو تل‌خواردنە.

هەروا مجلەالعربی ژمارەی ٢٠٠ چاپی تەموزی ١٩٧٥ کووەیت لەو تاریکداکە بەقەڵەمی (عبدالحلیم منتصر) لەژێر ناوی (ابن وحشیة فی الفلاحة) و (هو اقدم الکتب فی العربیة) دەنوسی... شوق‌المستهام فی معرفة رموز الاقام و قد ذکر فی آخر کتابه هذا انه ترجم من‌اللغة الکردیة کتابا فی علل المیاه و کیفیة استخر اجها... یاخەتی ماسی سۆراتی کوردی کە دوکتور سەعید خان کوردستانی لە مزگانی نەزانی کوردی باسی دەکات.

بەڵام ئەبی بێژین ئەم: هۆنراوانە بەزوانی گۆرانی کوردین. حوسەین حوزنی موکریانیش لە نوسراوەکانی خۆیدا دییانی بە مەداناوە، یەکێک‌لە هۆزەکانی گۆرانی زوان، هۆزی کاکای یە، کەلە ئێران و عێراقا ئەژین، بەرەی کاکای یەکان، لە سەرئایینی "شەیدایی" ئیرانی کۆنن.

سرنج راکێشەلە ناوئەو نوسە رانەداتەنیا (محەمەد ئەمین زەکی بەگ) سەر چاوەی ئەم هۆنراوانەی بەنەقڵ لە کۆبەی ١٨ لەسەر لاپەرەی ١١ لە کتێبی خەباتی سونێان ـ ی کورد نوسراوی واسیلی نیکیتین رۆژهە لات ناسی ناوداری روس ناوی بردوەو گوتەیەتی: ئەم هەڵبەستانە بەزوانی پەهلەوی یە.

لە کتێبی مێژو دا ناوی چەن باڵول دێتە بەرچاومان ئەلف = باڵولی خارجی: کە شارە کوری بە شەری شەیبانی موسڵی کە لەکوردانی دەورو بە-ری، موسڵ بووەو لە ساڵی ١١٩ کۆچی دا لە هیشامی کوری (عبدالملک) ئەمەوی را ساوەو شۆرشی کردوەو لە موسڵمەوە تا کوفەی هێناوەتە ژێر فەرمانی خۆی و لە پاشان لەشەڕا کوژراوە.

١ـ (بنوارە دائرةالمعارف پطرس بستان پەرەی ٦۴۴ جەلەی ۵). ٢ـ فەرهەنگی دهخداپیتی ب و دائرةالمعارف پطرس و سە فەرنامەی (ابن بطوطه) پەرەی ٢١٠ تا ٢٠٩.

ـ ژ: بە مانای بە یەو جاری‌واش هەیە بە مانای "لە" یە، وەک ژمن دی ژمن.

هوینا: لە ریشە هون بە مانای خوێنە. رەوش بەمانای ئایینە.

زەردوشتر یا زەرتوشەر یانی پێغەمبەری ئێرانیان کە لەرەگەزی کوردەمادەکان.

قانع شاعیری ناودار لەم بارەوەیە، کە دەبێژی:

کتێبی زەردەشت کە ئاوێستایە — وەک باقی کتێب خەلات خوایە

بەزمان هەورامی هاتە سەر بە شەر — یانی های زەردەشت بوی بە پێغەمبەر

ـ بزیکا، بەزەی یەک، لە ریشەی بەزەیی، بە مانای دڵسوزی و دڵ سوتان و روحمە.

نکا، نیکا بە مانای نەکرن، نەکردن واتانای کات. ئەم هەڵبەستە و هونراوانە دەسیلابی یە واتا: دەبەشن و

ب ـ باڵوڵی مەجنون: ئەبووەهیب باڵوڵی کوڕی عەمر صیرفی کوفی، گۆیالە کوردانی ئێران و شاگردی حەزرەتی ئیمام جەعفەری سادق بووەو لە ساڵی ١٩٠ کوچیدا مردوە .

ج ـ باڵوڵی شولی کە یەکێك لە عاریفانی مەزن و شاعیر بووە «ابن بطوطه طنجه لی» لە سەفەرنامەکەی خۆیداناوی بردوە کە لە لورستانا چاوی پێی کەوتوە و قسەی لەتەکیا کردوە.

هەروەك لە قسەکانی ئەمیرشەرەفخانی بتلیسی دەرئەکەوێ، ئەدەبی گۆرانی لە کاتی فەرمانرەواکانی "حەسەن وێهی" و "عەیاری" زۆر و زەوەندو پەرەدارانە پلاوکراوەتەوە، بەلام شوێنە واریو ێژاوەری ئەوکاتەلە بەروێران کرانی شارەکانی (دینەوەر ـ سیروان ـ حەلوان ـ شارەزور) لەلایەن مەغولەکانەوە، وێژاوەریش تییاچوو نەما، بەلام لە کاتی فەرمانرەوای: (بەنی ئەردەلان) دا ئەدبی گۆرانی بوژایە وەو تازەمانی خوسروەخانی ناکام چووە پێشە وەو لێرەوە شوێنەوارگەلی بە نرخی وێژاوەری بۆئێمە جێمارە.

بەلام میران و فەرمانرەوایانی بابان، دەسیان دایە، پەرەپێدانی ئەدەبی کرمانجی خوارو: "جنوبی" کەبەهەڵە بە سۆرانی ناوئەبرێ، جاهەر لە بەر ئەمەیە لەدەم و کاتی ئێمەدا وازاراوەی کرمانجی خوارو بووەتە زمانی ئەدەبی و علیمی و هونە ری و کۆمە لایەتی و رامیاری و ئابوری و نوسراوەیی زمانی کوردی، ئێستاشێوە و رچە یەکی ئەدەبی یەکگرتوی گرتۆتە بەرو

ـ دەهیجابین. ئەم هوزی کاکایە: دوای داهاتنی ئایینی پیروزی ئیسلام هەندێ لەبیرو باوەری رچەی خۆیان لەدەس دابرێکیشیان بە دڵ و داو پاراستووە، تەنانەت بێژاوەری گۆران بەشێکەلەرازە نهینییە کانی رچەی گۆران، لای غەوارە نای درکێنن، ئەمانە باوەریان بە تەناسوخ هەیە، بەمە کە گییان و رەوانی فریشتە کانی ئەوان ئەچێتە ناو کلێشەی ئەنبیا و ئەولیا. باوەریان هەیە. وەلەبەر ئەوەی زۆریان حەزرەتی عەلی و ئالی ئەوخۆش دەوێ کۆرێ لە مێژونوسان ئەوانیان بە یارسان و عەلی یوللاهی ناو بردوە.

پیشوایانی ئایینی کاکاییکان، لەهەندێ شوێناله بەرهەندێ هۆ چەن هۆنراوە یەك لەهۆنە رانی خۆیان ئەگێرنەوە، بوۆینەئەواچەن شیعر لەدو بەیتییە کانی باڵولێ کەلە (١٧٠ ـ ١٩٣ کۆچی)دا ـ ژییاوەو کۆچی دوایی کردوە بۆتان نەقل دکەین:

ئەز بەهلولە نان جەروی زەمینی — چار فرشتانم چاکەرکەرینی

نجومم سالح رە جەبەم بینی — چەنی لرّەبیم جەماو هەفتینی

ئەو واتەی یاران ئەو واتەی یاران — وە قانون شەرت ئەو واتەی یاران

چەندی مەولابیم کردمان شاران — یارانم کەردەن وە قەوای ماران

دیوانەی زاهیر دیوانەی زاهیر — دانای یارانم دیوانەی زاهیر.

دە روێش نەوروزی سۆرانی کە لەسەتەی ١٣ هیجریدا ژیاوەلە زانایی و دانای باڵولا ئەبێژێ:

بەهلول زاتیون زات یەکدانە — عامیان ماچان بەهلول دێوانە ٠

لەو چوار زاراوە بنەرەتی یە رەسەنانە کەڵك وەر ئەگریێ و خۆی گییاندۆتە پلەو ریزی زوانە زیندوو پێشکە و تووە کانی جهانی ئەمرۆ و شان لەشانی ئەوان ئەدا.

باش‌وایە: بگەرێنە وەسەربیژەی گۆران، هەروەك‌لەبەرگی یەکە می‌شەر فنامە لاپەرەی **٢٣** دانوسراوە هۆزی گۆران لەسەرەتاوە لە پیێ دەشتە کانی پاریزگەلی کەرکوك و سلیمانی و کرماشان دا، نیشتە جێبون و رویان کردبوە، ئاوەدانی و خەریکی زەوی وزارکێلاّن وکشت و کاڵ بون، بلاّم هۆزە کۆچەرە کوردە کان و جافە کان زۆریان لیێ دە کردن وە ك لەم میسالە کوردی یانەدا دەرئە کەویێ، گۆرانە کان باشاری ئەوانیان نەدە کردو بەردەسیان ببون ئەڵێن:

جارێك جافە کان مێگەلە پەزە کانیا بەلەوەربەرە وکۆیستان ئەبەن و رێیان ئە کەوێتە ناوزەوی وزاری کابرایە کی گۆران، لەدورەوە هەرای لە دە کەن و دەڵێن: هۆی کابرای گۆران. (گاڵە کەت وە **گوێزە واپەزە** کەمان هات) یانی تۆناتوانی بەرگری‌هاتنی مێگە لەمەرە کەی ئێمەپکەی، دییارە بەودەم و دەسەش گاڵ و هەرزنە کەت بۆ نادوررێتەوە کەوابو پەزە کان زییانی خۆیان هەر ئە کەن.

هەروائەو کوردە کۆچەرانە کەبەشەوالای پەزوپۆڵە بون، خەویان لە گۆرانە کان حەرام کردبون و ئەمانەیان بۆ کردبونە جۆك وتوانج و تەشەر وقسە:(هەیڤە شەوە، **تەقڵەودەوەو** گورانە و... چاول خەوە...)

ئەبێژن جاری وا هەبوە کە کوردە گۆرانە کان، لەترسی کوردە کۆچەرە کان، ماڵ و ژییانی خۆیان بەجیێ هێشتووە ولە ترسان رایان کردوە، بۆیی واوتویانە: (گۆرانە...لە ئاوای بە دەرە...) ئەوانیش وردە وردە چونە تە ناوچیاوچرە کانی کوردستان و خوی کوردە کۆچەرە کانیان گرتوەو لە نەبەزی وکۆڵنە دەریدا ئەوانیان بەجیێ هێشتوە. بەلاّم گۆرانە کان خۆیان لایان وایە گۆران لەواژەی گۆر گیراوەو بەمانای مەزن و گەورەس، چونکا گۆرانە کان، لای میرو پادشایانی کاتی خۆیان زۆر خاوەن پلەو پایە و مەزن‌بون.

هۆزانی مەزن تەوفیق وەهبی کە کتێبێکی لە بارەی بارامی گورەوە بەعەرەبی نوسیوە ئەبێژی: بێژەی گۆر بەرێی لەرلە گورـ ەوە بەرییێ قەڵەو گیراوە و بە مانای: ناوەند، مەیدان، دەشت، گۆرایی و قەور و...هی‌ترە.

بۆئەوە بەوهوزە کوردانەیان وتوە گۆران، کە لەدەشتدا نیشتە جێبون، بارامی گۆڕپاشای ساسانی لە دایکەوەلە کوردە گۆرانەکانە، کەوابێ تۆنە کابڵێ: چونکابارام ئۆگری‌گۆر: واتا: "کەری بەڵەك "گرتن بووە، ناویان ناوە: بارامی گۆر، چونکا ئەمەهەڵەیە. کوڕێ لەشاعیران وایان ناوبردوە، وەك ئەم چوار چارینەی خەیامی هەژار:

لەوکۆشکێ و سەرایە داکە جەم جامی گرت   رێوی ترە کیوە، مامز ئارامی گرت

بارام کە هەموژیانی خۆی‌گۆڕی دەگرت   دیتت بەچجۆرێ گۆڕێ بارامی گرت .

عارفی ناودار مەولانا مەلائەحمەد جزیری لە قەسیدەی ٨۴ دا بە شیعر فەرمویەتی:

مەب ئیشراقی سوئالەك ژلەبی غونچە گوشا کر ـ کوب ئیلهامی د سوئالامە جەوابە

شێخی ئیشراق بە عەرەبی و بەکوردی و فارسی شیعر و هۆنەی هەیە، شیعربەکوردی

مـیرزا ئـامانەن وێت مـەدەرۆ خـەم   نەجـام مەمـانۆ نـەجەمشید نـەجەم

نەهامدەم نەقەوم نەهونرەس نـەکـەس   کەس وەدەردمـان نەبۆفەریـاد رەس

دڵسۆزان دڵ تەنگ بـێ دسـەڵات بـۆ   رومان جە سـەفر راگـەی نەهـات بـۆ

ئیشراق ئومێدەت وەسـاقی خـۆر بـۆ   تا دوعات جەروی قیـامت سـۆز بـۆ [1]

پرۆفسور مینورسکی روزهەلات ناسی ناوداری روس لە کتێبە کەی خویدا، کەبە ئینگلیسی لەبارەی گۆرانەوە نوسیویەتی و کراوەتە کوردیش نەز ریان وایە: گۆران هوزیکن زیباترلە سێهەزارساڵ بەر لە مە هەبون، مەبەستلە گۆران تەنیا ئەو هـۆزانـە نـییەوا ئێستـا لە

کێ دی دیوانەوی تەور دانابوی   مەرکەونە مەیدان گەردون رانابوی ـ رانا: نیشاندان.

ئەوانەی وابەزوانی گۆرانی هۆنراوەیان گوتوە، ئەمانەن:

عێل بەگی، مەلا پەرێشان، خانای قوبادی، سەیدی هەورامی، شەفیع جام رێزی، خان ئەلماس خان، حاکیم مەولەوی کورد (عبدالرحیم) تاوەکوزی مەعدومی شاعیری گەورەی غەزەل بێژکە لە کوردستانی جنوبی لە (١٨٩٧ـ١٨٩٢) دا ژیاوە و کۆچی دوای کردوە.

لە شاعیرە گەورەکانی سەدەی بیستەم دەتوانین پیرە میرد (١٨٦٧ـ١٩٥٠) و ئەحمەد موختار جاف (١٨٩٧ـ١٩٣٥) و بێکەس (١٩٠٥ـ١٩٤٨) و حاجی قادر کویی (١٨١٥ـ١٨٩٢) کەخەڵکی بۆ خەبات لە پێناوی ئازادی و سەر بە خویی دا هان داوە، ناوبەرین. ئەمرۆبە ناوبانگترینی شاعیرە کان لە ئێران داهەژارو هێمن ـ ە!

شێخ شەهابەدین سوهرە ـ وەردی شێخی ئیشراق کوردەو لەسورە دیی نێوان بیجارو زەنگان لە٥٨٧ی مانگی لە دایك بودەو لە٣٨ ساڵی‌دا وەفاتی کردوە. سوهرەوەردی‌یەکان کوردن چون واژەی سوهر لەفارسی‌و عەرەبیدا بەکار نابرێ. فارس لەباتی سوهر دەڵێن: [سرخ] ـ عەرەبیش دەڵێ [احمر] ـ کوردیش دەڵێ: سور، سوهر ـ (شەپۆل).

پارێزگەی کرماشان دان و نیوی ئەم هوزەیان پاراستووە، بەڵکومە بەمت لەنا وی گۆران، گشت هۆزەکوردە کانە کە بەزاراوەی گۆرانی قسە یانکردوە، وەك: هوزی سییامەنسورو زەنگەنە کەئە مروٚ لە ئێران و عیراق و ئەفغانستانا بلاّو بونە تەوە. هۆزی برادۆست: بروانە: (شوینەواری باولە کوردە واریداو میژوی... نوسراوی شەپول بە رگی ٣) کە ئیستازاراوەی ئـەوکوردانـە کرمانجی ژورو "شمالی" یەو لەلای ورمیێ لە ئیرانا و لە لای رەواندز لە عیراقانیشتە جین و شوانکارەو زەندوکاکاییو پالانیو گیژو هەورامیو روژبەیانی و چگنیوپازوکیو ئەوانی ترە. **واژەی کرمانج**: ئەمواژەسیێ مانای هەیە:

١- مانای گشـتی کـەلە نـاو ویـژاوەران و نـوسەرانـا، بەمـانای کـوردبە کـاربراوە، حەماسەویژو بەیت سوراو ریئالیزم نوسی ناوداری کورد حەکیم ئەحمەدی خانی لەبەرکولی "مەموزین" دا، چەن جارواژەی کوردوکرمانجی دوپات کردوتەوەو بۆیەك مەبەست بەکاری بردون وەك ئەبیژی:

داخە لق نـە بـیژ تنکو ئـەکـراد.-	بی مەعریفەتن،بیێ ئە سلو بونیاد
ئە نواعـیێ مـیلەل خـودان کـتێبن	کرمـــانج تەنیێ دبـــیێ حســـێبن!!
هەم ئەهلیێ نەزەر نەبێنکو کورمانج	عــیشقێ نـە کـرن ژبـۆخۆ ئـامانج
کورمـانج نـە پـرێ بـیێ کـە مـالن	ئـە ممـاد یـەتیمو بـیێ مـە جـالن

٢- دوهەم مانای تایبەتەو بەوکوردانە کە زوانیان لەتەك زوانیخیلە گۆرانە کانی ترا زۆر جیيانیە.

٣- سێهەم مانای تایبەتی ترە، بەم جۆرە خەڵکی موکریانو سۆرانو شاری سـنە، بەگوندنیشینە کان ئەبیژن: (کرمانج) - ئیستائەدیبانو، مێژونوسانی کوردخویان، کرمانج ئەکەنە دوبەش.

بە شی کرمانجی ژورو، بە شی کرمانجی خوارو بەڵام مینورسکی لای وایە، واژەی کرمانج لەدو ناوی: (کوردو مانا) پیكهاتووەو ئەم دوهوزە سێهەزارسال بەرلە مە، پیکەوە ژییاونو تیکلاوییان هەبووەو بە دریژای ژورگار (کوردومانا) بوە تە کرمانج بەلام تـەوفیق وەهبی لای وایە. بیژەی کرمانج لەبنەرە تا، کرماژ بووە و لەمە سدەری کرمـاژنو بەمـانای

کرم‌لیدان‌و کرماوی‌یەوە، هاتووە وئەم ناوەلە ئەفسانەی ئاژی دەهاکی مار دوشـەوە. کـە بیماری سەرەتانی بووەو لەبان شـانی دوکـرم وەك مـار روان، کـوردەکـانی ژیـردەسی بەسەروکایەتی کاوەی ئاسنگەری‌کورد، لیێرا ساون، وەکـاوە. بـە چکـوشەکـەی مـیشکی پرژاندوە، ئەڵێن‌ئەو مرۆڤەی وامیشکی مەرومرۆڤی لەو بریناەی شەرشانی ئـاژی دەهـاك ساوی وە، ناوی (کرمائیل) بووە، کەلە ریشەی کرمەوە گیراوە.

بە لام ئەشێ بزانین ئەم قسەلەبابەت‌ئاژی دەهاکە وە، ئەفسانەیەو دژودژمنانی گەلی کورد میژوی کوردییان شیواندوەو بەئانقەست پەردەی رەشیان بەسەر میژوی ئەم‌گەلە نەبە زەداکیشاوە، چونکا بەپێی قسەی لیکولەران‌و میژونوسانی یونانی ئاژی دەهاك واتا ئاستیاك ئاخرین پاتشای کوردەمادەکان بووە، کەبە هوی خەیانەتی هارپاکی خزمی یەوە قلپەوەبون‌و تییاچون‌و نەمان. پرۆفسور مینورسکی رۆژهەلات ناسی روس لای وایـە: سولتـان‌ئیسحاق هەرئەو‌ئاستییاگەکوردە مادێ هەروەك لە پێشەوە رامان‌گەیا.

کرماج: مەستورە خانمی ئەردەلان لەکتێبە مێژویەکەی خۆیداکرماج ـ ی ناوبردوەو ئەبێژێ: (سێهەم کرماج کەلە ناو بورە پییاوانا بە (بابان) ناودارن.

محەمەد ئەمینی گولستانە لە (مجمل التواریخ) ئەفشاری‌یە و زەندی‌یە داکاتێ ناوی سلیمان پاتشای بابان ئەمیری هەرێمی سلیمانی ئەبا ئەبێژێ: (سلیمان پاتشای کرماج‌ببە) لەو بەڵگانە رون ئەبێتەوە کەکرماج لەکرماژ ـ ەوە گیراوەو ـ ژ ـ بووەتە ـ ج ـ ئەم جۆرە گۆرانانە لە کوردییا، زۆرە، وەك: تاج و تانج، تاژی و تانجی و فەرەجی و فەرەنجی.

هۆزی کرمانج لە سەرەتاوە بێژاوەران و شاعیرانیان زۆر بووە بەلام شۆینەوارەکانیان لەناو چون ئەڵێن: عەلی تەرەماخی کەهاوچاخی رودەکی بووەو لە سەتەی چوارەمی کۆچییا ژییاوە، دیوانێکی هەڵبەستی گەورەی کوردی هەبووە، بەلام لەناو چووە، بێچگە لە چەن تیکە هۆنراو، کەئەی دەنە پاڵ ئەو شتێکمان بە دەسەوەنییە.

دوکتور پەروێزی ناتل خانلەری لە مێژوی زوانی پارسی بەرگی دوهەم دالە لاپەرەی ٣٨کە لە تاران لە ساڵی ١٣٥٢ هەتاویدا چاپ بووە ئەنوسی: لە سە تەکانی ٥ و ٦ی کوچیدا شۆینە واری بێژاوەری دەماودەم و نوسراوەی کوردی لە ناو لاپەرەی مێژودابینراوە، یەکێك

لەونوسراوانە قەسیدەیەکی ملەمەعە بەزمانی کوردی کە ئەنەو شیرەوانی بەغدادی‌یە، کەلە کتێبی معجم‌البلدان چاپی لایپز یک ج ۱لاپەرەی ۱۸٦ دانوسراوە و چاپ کراوە.

ئەشێ‌بزانین تاسەتەی نۆهەم ناوێک لە بێژاوەرانو هۆنەرانی کرمانج وەبەرچاوناکەوێ.

حاجی قادری کۆیی‌لە دیوانەکەی خۆیداناوی دوهۆنەری مەزنی کوردی کرمانجی ژوروی بردوە و ئەڵێ: عەلی حەریری واتاگوندی حەریری لای رەواندز، حەریروباتاس وە شیخ ئەحمەدی جزیری واتە جەزیرەی ئیبنوعومەر[۱]. ئەو دوشاعیرە مەزنەلە جهاناناودارن و لە گەڵ (عبدالرحمن جامی) ئەو شاعیرە پارسی وێژەداهاوکات بونو یەکتریان دیوە، هەروەک جامی دەڵێ: پیر مردی بدیدم زجەزیر نیک مەردی بدیدم زحە ریر

شیخ ئەحمەد جەزیری زانایەکی دینی و خوانا سێکی رەبانی بووە، هۆنراوەکانی عاریفانەیە، زوانی کوردی و عارەبی و پارسیشی جوان زانیوە، بیری نەتەوەپەروەیشی هەبووە. کۆرێ لە مێژو نوسان لایان وایە هاوکاتی ئەتابەک عیمادەدین-ی زەنگی میری موسل بووە بەلام بەپێی ئەو شیعرەی جامی کە حاجی قادری کۆیی هێناویەتی شیخ ئەحمەد جەزیری لە سەتەی نۆهەما ژییاوە، نەک لەسەتەی شەشەما.

شیخ ئەحمەد جەزیری لەقەسیدەیەکی زۆر رەوانا لەمیرخەلیل-ی ئەیوبی تاریف ئەکات ولەسەرەتادائەبێژێ:

ئەی شەهەنشاهی موعەززەم حەققنیگەهداری تەبی

سورەی اِنّـا فَتَحْنا حافیزویاری تەبی

ئەم خیەلیل ئەیوبی‌یە تەنیا کوردە ئێرانییەک بووە کە لەکاتی هەرکەس هەرکەسیدا لەزەمانی (ئاق قویۆنلو وەقەرەقویونلو)ەکانا میری کردووەو لە راست بێگانەکانا، رەق راوەستاوە، جالەبەر ئەمەیە شیخ ئەحمەد جەزیری پییاهەڵخۆیندوە.

دیوانی کوردی شیخ ئەحمەدی جەزیری کە بە پێی پیت گەلی هیجا و ئەلف و بێ هونراوە تەوە، بۆیە کەم جارلەلایەن ڤۆن‌هارتمان-ی ئالمانییەوە لە ساڵی ۱۹۰۴ زایینی دالە

۱-واتا(عبدالعزیزابن عمربە رقعیدی):بە ردەقیتی. وەفیاتی کوری خەلەکان لەباسی جزیریدا

برلین لە چاپدراوەو بەر کۆلێکی تەحقیقی بەزمانی ئەلمانی بۆ نوسراوەو لەلایەنژابا رۆژ هەلاٚت ناسی روسیش وتارگە لێکی تۆیژانەوەو لێکۆلەرانەی لەبارەی شێخ ئەحمەدی جزیری‌یەوە بۆ نوسرواە: جزیری شاعیرو هۆنەرێکی مەزنی چەرخی دوانزە، بووە، دیوانە شیعرە کوردی یەکە شی چەن جاران لە قاهیرەو شام و عیراقا چاپ کراوە.

لەم دوایی یانەدا مەلایەکی کوردی کوردستانی سوریە دیوانەکەی مەلای جەزیری وەرگێراوەتە سەر عەرەبی و تەواوی ئەو شیعرە تەر و لە بارانەی بۆ دلداری دانراون بە ناوی سۆفیگە رییەوە کردوە بەپارانەوە و خوادواندن و لەو مەبەستەی بردۆتە دەرێ کە مەلای جەزیری لە دلیدابوە.

کۆرێ لەوانەی وا بەزاراوەی کرمانجی ژورو شیعر وهونراوە یان گوتووە، ئەمانەن : فەقێ تەیران، مەلای باتە، عەلی حەریری، شیخ مەلا ئەحمددی جزیری یە، گەورەترین شاعیری ئەدەبی نەتەوایەتی حەکیم ئەحمەد-ی خانی (١٦٥٠-١٧٠٦)یەکە دیوانەکەی "مەم وزین"بەرزترین پلەی ئەدەبی کوردی سەردەمی دەربەگایەتیە- حەکیم ئەحمەد-ی خانی‌ناسیونالیسم-ی کورد-ی ٢٢ سالٚ بەر لەدایك بونی [ژانژاك رۆسو] و ١٣٠سال بەر لەئینقیلابی نەتەوەیی و لاٚتی فەرانسە لە چریکەی مەم وزین‌دا مەسەلەی نەتەوەیی‌و نیشتمانی‌و ناسیونالیسم-ی نەتەوەیی بۆکورد راگەیاندوەو روناکی کردۆتەوەو هونەری خانی نەمر لەمەدایە کە هێمان فەرانسەو ئوروپایەکان ئەمەیان نەزانیبو، حەکیم ئەحمەد-ی خانی لەسەتەی ١٧ی زاینیدا رای گەیاندبو. دیارە دەبێ حەماسەی حەکیم فیردەوسیش لەبیر نەکەین، هەرچەن حەماسەی خانی ریئالیزمەو حەقیقەتی هەیەو درۆیی تێدانیە، بەلاٚم‌هی فیردەوسی ریئالیزم نیەو لەداستانی روستەم‌وکورەکەی‌دا درۆیی تیدایەو باوك درۆبە کورەکەی دەلێ جالەم بابەتانەوە شاکاری خانی فەزیلەتی بەسەر هی فیردەوسی‌دا هەیە[1]. - خانی کەلەسەتەی ١٧ دیوانی مەم و زین‌و فەرهەنگوکەکەی خۆی نوسیوەو دوای ئەم شاعیرانەهاتۆتە جهان کە لە بارەی ئەوانا ئاوا دبێژی:

بیناڤە روحا مەلێ جزیری پێی حەی بکرا:عەلی حەریری

١-بنوارە کتێبی ژیناوەری کورد... نوسراوی (شەپول) پەرەی ٦٦١ چاپی ١٣٦٤ - تاران.

کـــەیفەک وەبـــدا فـــەقیهی تـــەیران حەتتـــا بـــئـــەبەد بمـــابێ حـــەیران

بنەماڵە و تیرەی خانی لە ساڵەکانی ۱۹۵۲ زاینی داله هەرێمی بایە زیدا نیشته جێبون، کە لە پێش ئەوەدا واتا: لەساڵی ۱۵۱۴ زاینی کوردستان دوای جەنگی چالدران سێ بـەشی کەتبوە ژیر چە پوکی رەشی عوسمانلییەکان -

لە سوریا قەدری جان کە لە ساڵی ۱۹۷۲ زاینی کۆچی دوایـی کـردوە، لە ئـێرەوان عەرەب شەمو و ئەمینێ ئەودالێ کە لە ۱۹۰۶ زاینی هاتۆتە جهان و لە ۲۲ سپتامبری ۱۹٦۴ زایین کۆچی دوایی کردوە، ئەم ئەوداڵە هەم شاعیر بووەو هەم لێکۆڵەر (شەپۆل).

۱-کوردستان ئەدەبیاتی کوردی دوکتور کامران بدرخان بە زمانگەلی جیاجیا چاپی پاریس.مێژوی ئەدەبی کوردی، عەلائە دین سەجادی چاپی بەغا ۱۹۵۲ی زاینی -(من روائع الادب الکردی محمد توفیق وردی) چاپی ۱۹۵٦ ی زاینی بە غا بە عەرەبی. زمانی‌کوردی و...نوسراوی‌کرمانج ۱۹۵۱ زاینی -زمانی کوردی زازا جەلادەت عەلی بەدرخان شام ۱۹۲٦ی زاینی-گۆڤارگەلی هاوار، کوردستان، رۆژی کورد، دەنگی‌گیتی تازە، ژیان، راوێژ، نیشتمان، خوڕێشین، زاگروس...) بەررەسی شیعروئەدەبیاتی کوردی نوسراوی مادام لوسی پل‌مارگریت و دوکتورک. ب. بە زمانی فەرانسە تەرجەمەی جیمز چاپی پاریس ۱۹۳۰ی زاینی (شەپۆل).

- گەنجینەی گرانبەهای ئەدبییاتی کوردی (محمدقاضی) چاپی تاران ۱۳۲۵ هەتاوی، بەررەسی عیلمی زمـان و ادبیات کوردی نوسراوی جیمیز یادداشتها، در نامەی هەفتەگی کوهستان چاپی تاران ۱۳۲۵/٦هەتاوی - دەستوری زمانی کوردی توفیق و ەهبی چاپی بەغدا ۱۹۳۰ زاینی، مێژوی کورد و کوردستان ئەمین زەکی وەزیری فەرهەنگی عیراق چاپی بەغدا ۱۹۳۱ زاینی.

- بنوارە بەرکولی مەم وزین کە قەناتی کردۆنو سیویەتی و شەپۆل وەری گیر اوەتە سەر زمانی پارسی و کوردی و لە گۆڤاری ئاوێنەی ژمارەی ۱۲ چاپی ۱۳۷۲ی تاران.

-(ناسیاوی لەتەک ئەمینێ ئاودالانوسینی جاجی جوندی تەرجەمەی برای ئەرمەنی و کورد خوشە ویست خاچادریان آرمیاک).

بنوارە (و تاری زاناو لێکوڵەر: جەمیل زوژ بەیانی لەواحیدی زاراوە کاناله تاران). (مێژوی سلێمانی و دەوروبـەری نوسراوی ئەمین زەکی بە گ کەجەمیل رۆژبە یانی کردویەتە عارەبی)

یارسان نوسراوی سوری- ترانە های کوردی دوکتور موکری- المعجم فی معاییر اشعار العجم نوسراوی شمس‌الدیـن محمدبن قیس رازی، دوقرن سکوت دکتر زرین کوب چاپی تاران. بورهان الحق نورعەلی اللهی چاپی تاران ۱۳۴۳ هەتاوی.

ژمارەکانی گۆڤاری گەلاویژی کوردی ساڵگەلی ۱۹۴۴ و ۱۹۴۸ زایینی و تاریخ ئەدلان لاپەرەی ۷.

مجمل‌التواریخ افشاریه و زندیه لاپەرەی ۱٦۵، سرسپردگان نوسراوەی سید محمدعلی خواجەالدین- تاریخ و شرح عقاید دینی و آداب و رسوم یارسان. دایرةالمعارف پطرس بستانی لاپەرەی ٦۴۴ و بەرگی ۵. سفرنامۀ ابـن‌بطوطە لاپەرەکانی ۲۰۹ و ۲۱۰ ترجمە محمدعلی موحد چاپی تاران ۱۳۳۷. بیان الادیان ابوالمعالی نوسراوەی محمدحسین علوی خوش کراوی اقبال آشتیانی چاپی تاران ۱۳۱۲. بنوارە: (کتێبی باوی کۆمەلایەتی و مێژویو... لاپەرەی ۱۴۵ نوسراوی شەپۆل چاپی تاران).